

Katarzyna Marszałek

Cele wychowania harcerskiego

Związku Harcerstwa Polskiego
i Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej

Analiza porównawcza w latach 1989-2019,
w świetle wybranych dokumentów

Katarzyna Marszałek (ur. 1980 we Włocławku) – polska pedagogka, nauczycielka akademicka, doktorka nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki, adiunktka w Katedrze Pedagogiki Ogólnej i Porównawczej na Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, pracowniczka socjalna, mediatorka, trenerka, tutorka. Od 1988 roku związana z harcerstwem, od grudnia 2007 roku w stopniu harcmistrza, pełniąc liczne funkcje od drużynowej po dotyczące m.in.: funkcjonowania pionów metodycznych, zespołu programowego, komisji stopni instruktorskich, zespołu kadry kształcącej i inne na szczeblu hufca, chorągwi i głównej kwatery.

Autorka wielu publikacji z obszaru badań organizacji harcerskich m.in.: „Harcerska lista (nie)obecności. Analiza polskiej bibliografii harcerstwa za lata 1989-2017”; „Wybór źródeł do dziejów ZHP i ZHR w latach 2017-2018”; „Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I – Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (1989-1999)”; „Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom II – Rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej”; „Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III – Statuty, komentarze i inne dokumenty dotyczące Przyrzeczenia i Prawa Harcerskiego (1989-2016)”; „Wybór źródeł do dziejów ruchu harcerskiego. Ruch harcerski w latach 1980-1989”; „Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom I – Utworzenie ogólnopolskiego Związku Harcerstwa Polskiego i czas próby ruchu harcerskiego (1918-1944)”; „Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom II – Walka, sowietyzacja, odwilż, kryzys i upadek (1944-1988)”; „Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III – Odrodzenie ruchu harcerskiego, trudne lata demokracji (1989-2014)”; „Dzieciństwo którego nie można odrzucić”, „Studia i materiały z dziejów Związku Harcerstwa Polskiego w latach 1918-1939”.

Zwracam uwagę na wielkie bogactwo tematyki podejmowanej przez Autorkę, na starania o to, aby jak najwięcej z Podsumowania (w tym akcentowanych, ukierunkowanych spostrzeżeń i wniosków końcowych) było podłożem dalszych analiz, a także na wskazaną troskę o stan dzisiejszy i jutro kształtowania się tożsamości dzieci i młodzieży. Jednocześnie pragnę zauważyć, że analizowana publikacja książkowa jest pozycją nader aktualną i cenną, rozpatrującą szeroko zagadnienia podstawowe, jak i aspekty poboczne, uzupełniające a dotyczące każdego z nas. Publikacja może stanowić nie tylko źródło wiedzy, ale i inspiracji do refleksji nad postulatami stawianymi instytucjom edukacyjnym, stowarzyszeniom społeczno-kulturowym oraz stać się przedmiotem ważkich dyskusji w gronie osób profesjonalnie lub nieprofesjonalnie zainteresowanych analizowaną problematyką.

Z recenzji dra hab. Mirosława Kowalskiego,
profesora Uniwersytetu Zielonogórskiego

[...] pani dr Katarzyna Marszałek jest znawczynią wychowania harcerskiego, [...] mam nadzieję, że ta publikacja zintensyfikuje jeszcze pedagogiczne badania i debaty dotyczące wychowania harcerskiego

Z recenzji dra hab. Marka Rembierza,
profesora Uniwersytetu Śląskiego

ISBN 978-83-8018-587-6

Cele wychowania harcerskiego

Związku Harcerstwa Polskiego

i Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej

Analiza porównawcza w latach 1989-2019,

w świetle wybranych dokumentów

Katarzyna Marszałek

Cele wychowania harcerskiego

Związku Harcerstwa Polskiego
i Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej

Analiza porównawcza w latach 1989-2019,
w świetle wybranych dokumentów

Bydgoszcz 2023

Komitet Redakcyjny
Jarosław Burczyk (przewodniczący)
Grzegorz Domek, Ewa Filipiak, Marek Kurkiewicz
Jolanta Mędelska-Guz, Krystian Obolewski
Katarzyna Sokołowska, Ireneusz Skowron (sekretarz)

Recenzja
Miroslaw Kowalski
Marek Rembierz

Redakcja
Małgorzata Kamzol

Projekt okładki i opracowanie typograficzne
Tadeusz Meszko

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego
Bydgoszcz 2023

Utwór nie może być powielany i rozpowszechniany w całości ani
we fragmentach bez pisemnej zgody posiadacza praw autorskich

ISBN 978-83-8018-587-6
ISBN 978-83-8018-588-3 (e-book)

Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego
(Członek Polskiej Izby Książki)
Redakcja: 85-074 Bydgoszcz, ul. K. Szymanowskiego 3
tel. 52 32 66 479, e-mail: wydaw@ukw.edu.pl
<http://www.wydawnictwo.ukw.edu.pl>
Rozpowszechnianie tel. 52 32 36 730, e-mail: piotr.krawczak@ukw.edu.pl
Druk: Drukarnia Cyfrowa UKW
tel. 52 32 36 702, e-mail: poligrafia@ukw.edu.pl

Poz. 2149. Ark. wyd. 5

Spis treści

Wprowadzenie	7
Naczelne cele wychowania	13
Ogólne cele wychowania	49
Podsumowanie	67
Bibliografia	79
Spis schematów i tabel	97
Wykaz skrótów	99
Aneks	101
Załącznik nr 1. Opis przeprowadzonych kwerend	101
Załącznik nr 2. Chronologiczny wykaz zjazdów ZHP i ZHR w latach 1989-2019	109
Załącznik nr 3. Chronologiczny wykaz zmian w statutach ZHP i ZHR w latach 1989-2019	110

Wprowadzenie

Za punkt wyjścia analiz zawartych w niniejszej publikacji przyjął rok 1989. Był to czas transformacji ustrojowej, w tym zmian w prawie o stowarzyszeniach, kiedy to podjęto próby zalegalizowania działalności Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (ZHR) i zlikwidowania monopolu Związku Harcerstwa Polskiego (ZHP) na wyłączną legalną działalność harcerską. Cezurę końcową stanowi początek 2020 roku, w którym wybuchła pandemia SARS-CoV-2.

Przyjmuję za Ewą Palamer-Kabacińską, że „harcerstwo opiera się na idei, która jest zbiorem celów wychowawczych” (Palamer-Kabacińska, 2021, s. 205). W niniejszej pracy opisuję i porównuję wewnętrzne, instytucjonalne (Palczyński, 2010) uporządkowanie celów wychowania harcerskiego ZHP i ZHR w latach 1989-2019, z racji tego, że obie organizacje podejmują działalność wychowawczą, rozumianą jako rodzaj działań społecznych charakteryzujących się następującymi właściwościami konstytutywnymi: akomodacją, aproksymacją oraz indoktrynacją (Tchorzewski, 1993, s. 29). Stowarzyszenia te poprzez aktywności indywidualne i wspólnotowe stwarzają możliwości rozwoju i samorozwoju zmierzającego w określonym kierunku/kierunkach, w oparciu o przyjęty kanon wartości. Na przestrzeni analizowanych lat stowarzyszenia formułowały w swych dokumentach zestawy celów wychowania. Przyjmuję za Kazimierzem Denkiem, następujące rozróżnienie celów wychowania: naczelne, ogólne, pośrednie, szczegółowe i operacyjne, zaznaczając jednocześnie, że przedmiotem poniższych analiz będą: naczelne i ogólne (Denek, 1996, s. 54).

Przedmiotem mojej refleksji jest założona funkcja społeczna ZHP i ZHR (Kamiński, 1974, s. 155) wyrażana w naczelnych i ogólnych celach wychowania harcerskiego, określona w statutach i innych aktach tych stowarzyszeń, to jest w źródłach wtórnych (Palka, 2006, s. 72) opracowanych przy wykorzystaniu schematu badań historycznych (Rubacha, 2008, s. 337-

343, s. 157-164 oraz Michalski, 2003, s. 145-161). W załączniku nr 1 umieściłam opis przeprowadzonych kwerend.

W oparciu o wcześniejsze badania Aleksandra Kamińskiego (Kamiński, 1971, 1974, 1963, 1968, 1959), Anny Radziwiłł (Radziwiłł, 1981) i Grzegorza Michalskiego (Michalski, 2003), sformułowałam następujące problemy badawcze:

- Jakie naczelne i ogólne cele wychowania harcerskiego wyznaczały w swoich dokumentach ZHP i ZHR?
- W oparciu o jakie wartości konstruowano naczelne i ogólne cele wychowania harcerskiego w dokumentach ZHP i ZHR?
- Jakie elementy stałe, zmienne i wspólne występowały w naczelnych i ogólnych celach wychowania w dokumentach ZHP i ZHR?

Działalność ZHP i ZHR w latach 1989-2019 była i jest analizowana przez przedstawicieli różnorodnych dyscyplin naukowych (Marszałek, 2016a,b, 2017b), członków i byłych członków organizacji (Marszałek, 2022a, 2022b, 2022c). W latach 1989-2021 opublikowano 3666 opracowań, w tym 2211 pozycji zwartych, 1455 artykuły w czasopismach, gazetach i tygodnikach¹. W niektórych publikacjach omawiane są również naczelne i ogólne cele wychowania harcerskiego ZHP i ZHR, jednakże nie powstała dotąd praca opisująca naczelne i ogólne cele wychowania w latach 1989-2019, w oparciu o wybrane materiały źródłowe i w zakresach zaproponowanych w niniejszym opracowaniu.

W historii polskiego ruchu harcerskiego nie możemy mówić o jego homogeniczności. Nawet w chwili powstawania ruchu harcerskiego na ziemiach polskich nie był on jednorodny i nie stanowił dosłownej kopii brytyjskiego skautingu (Marszałek, 2012, s. 11-19; Marszałek, 2022f). Mimo że „skauting jest w znacznym stopniu głównym pierwowzorem dla organizacji harcerskich w Polsce, nie stał się tylko i wyłącznie powielanym schematem, a jedynie pomysłem, na bazie” (Marszałek, 2008, s. 77-85) którego powstały harcerskie organizacje. Zjawisko to występowało również w przypadku innych krajów czy narodów np. Francji (Palluau, 2014, s. 93-108), Turcji (Bayrak, 2011, s. 153-175), Ukrainy (Didukh, 2014) i diaspory żydowskiej (Rechter, 1996).

W Polsce, nawet w czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, mimo usilnych działań partii komunistycznej, takich jak np. podporządkowanie

¹ Kwerendy przeprowadziłam w katalogach Biblioteki Narodowej oraz NUKAT (Narodowym Uniwersalnym Katalogu Centralnym) dwukrotnie, w 2017 roku (Marszałek, 2018a) oraz kwietniu 2022 roku.

sobie władz jedynej oficjalnie funkcjonującej organizacji czy przekształcenie ZHP w masowy związek związany ze szkołą, nie spowodowały jednorodności ruchu harcerskiego. W oficjalnie działającym ZHP, na poziomie podstawowych jednostek organizacyjnych, nierzadko funkcjonowało różnie rozumiane „harcerstwo” nawiązujące do tradycji przedwojennych czy działań z lat konspiracji podczas drugiej wojny światowej (Marszałek, 2016c). Również poza ZHP powstawały konspiracyjne jednostki harcerskie (Marszałek, 2016c, s. 96-111) określane mianem drugiej konspiracji harcerskiej².

Od sierpnia 1980 roku w Związku nasiliły się oddolne instruktorskie głosy w sprawie proklamowania zmian w celu odpolitycznienia jego działalności. Były one odpowiedzią na nastroje panujące w środowisku harcerskim (Marszałek, 2016c, s. 177 i nast. oraz 2017c, s. 141 i nast.). „Szanse rozwoju polskiego niezależnego harcerstwa stworzył dopiero rok 1980. Powstanie niezależnych związków zawodowych w wyniku udanych strajków, a zwłaszcza powstanie najliczniejszego z nich – „Solidarności”, sprawiły, iż władze komunistyczne straciły kontrolę nad życiem całego społeczeństwa, którą dotychczas posiadały. Stwarzało to również nadzieję na odrodzenie w pełniejszym kształcie polskiego skautingu. Instruktorzy harcerscy poszli w tym okresie dwiema drogami. Pierwsi – liczniejsi, zdecydowali się na pozostanie wewnątrz ZHP i doprowadzenie do statutowych zmian organizacji, takich jak np. uniezależnienie³ organizacji od partii komunistycznej i całkowita jej apolityczność, drudzy zdecydowali się na tworzenie samodzielnej organizacji” (Deptuła, Stanowski, 1988, s. 3.). Niektórzy, tak jak to miało miejsce w przypadku Polskiej Organizacji Harcerskiej (POH), powołali organizację „opiekując” się usuniętymi z ZHP harcerzami⁴.

W latach dziewięćdziesiątych na dobre rozgorzały dyskusje na temat wychowania następnych harcerskich pokoleń. Niektóre koncepcje były tak odmienne, że mimo wielu prób dojścia do porozumienia nie osiągnięto go

² Szerzej patrz: Dąbrowski, Rzeczkowska, Gawryszczak, 2016; Harcerstwo Polskie; Świdorski, 2005; Sowieckiemu Zniewoleniu, 2005; Ciura, 1998; Zabłocki, 1992, Pionk, 2001; Rzeczkowska, 2014; Wnuk, Poleszak, Jaczyńska, Śladecka, (red.), 2007; Wołoszyn, 2011.

³ W tekście źródłowym było „uzależnienie”, zmieniono na właściwe – K.M.

⁴ Wojciech Zaleski tak opisywał powody powstania POH „Zaczęło się na przełomie września i października 1985 r. Do Krzysia Dobreckiego i do mnie zwrócił się z prośbą ks. Stanisław Waszczyński, nasz proboszcz z Morzysławia. Chodziło o grupę harcerzy z SP nr 5 i nr 2, którzy za obecność w mundurach na mszy św. Za Ojczyznę w dniu 13 września zostali wyrzuceni z drużyn ZHP w swoich szkołach. Ks. Stanisław ze zwykłym sobie zafrasowaniem powiedział: „Może moglibyście się nimi jakoś zająć? Przecież to także represja...?” Taka prośba była dla nas rozkazem. Żaden z nas nie domyślał się nawet, jak dalek się ułoży i rozwinie...” (Zaleski, 2005, s. 3).

(Marszałek, 2017c). Poniżej przytoczę dwa kierunki rozwoju, które ukształtowały późniejsze wydarzenia: odnowienie ZHP i tworzenie pluralistycznego ruchu harcerskiego.

Pierwszy kierunek, odnowienie ZHP poprzez przejęcie stowarzyszenia przez młodzież i utworzenie organizacji młodzieży. Postulowano w nim odrodzenie ZHP: „Stanowimy jedną wielką gromadę ludzi, których ukształtował harcerski ruch. Każdy rok zwiększa gromadę o nowe szeregi młodych; każdy rok znaczony jest też coraz liczniejszymi odmeldowaniami się na Wieczną Wartę. Łącznie jednak gromada rośnie – jest już dziś liczącą się częścią narodu. Są wśród niej roczniki z okresu Niepodległości, roczniki, których główne napięcie harcerskiego życia przypada na Drugą Wojnę Światową, roczniki, dla których przypada ono na pierwszy okres powojennej odbudowy, na walkę o przywrócenie Harcerstwu właściwego oblicza w latach 1956-1958, na działanie Kręgów Instruktorskich im. Andrzeja Małkowskiego w latach 1980-1981, na rozrastanie się i tężenie tzw. „Ruchu Harcerskiego” w latach 1982-1988. Wszystkie te roczniki, mimo różnorodności przeżyć łączy i spaja ten sam ideał służby i te same nakierowania tej służby: na Boga, na Polskę, na Bliźniego. (...) Młodzież wyczuwa wielkie dni. Wyrывa się do wolności, a widząc w pluralizmie protest przeciwko totalistycznemu zniewoleniu, w którym do tej pory rosła, tworzy różne harcerskie organizacje. Tak powstał „Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej”, „Związek Harcerstwa Polskiego – 1918”, „Polska Organizacja Harcerska”, „Harcerska Służba Liturgiczna” i zapewne jeszcze inne. Wymieniając te organizacje, których odważne działanie przyczyniło się do posunięcia naprzód sprawy, nie wolno zapominać o wielkiej masie młodzieży skupionej w dobrych, a częściej w zmierzających do tego by być dobrymi, drużynach i szczepach jedynej do niedawna formalnie działającej harcerskiej organizacji – „Związku Harcerstwa Polskiego”. Nasza młodzież trwa tam uwikłana powiązaniami materialnymi i szkolnymi, a także przechwyconą tradycyjną formą zewnętrzną. Trwając w tych uwikłaniach, nie może przeżywać pełni wolności i tego, co ta wolność niesie: życia w prawdzie. Dlatego „Związek Harcerstwa Polskiego” musi być oddany narodowi, by jemu służył. Nie wystarczy, że się go reformuje, że wśród reformujących są tacy, dla których to co czynią nie jest spowodowane tylko taktyką. Ze złego okresu pozostała jednakże ta sama skompromitowana kadra kierująca, ta sama biurokratyczna struktura, te same obyczaje. To wszystko wymaga zmiany. Młodzież wyczulona jest na prawdę. Przejęcia „Związku Harcerstwa Polskiego” przez naród dokonać musi sama młodzież, gdyż chodzi o organizację młodzieży, a nie totalistyczną organizację dla mło-

dzieży. Trzeba jednak tej młodzieży dopomóc w wyrwaniu się z uwikłań, w których się znajduje. Dokonać tego możemy i musimy my – dawni harcerze. My, którzy więcej niżli, kto inny wiemy, co to jest Harcerstwo, najbardziej uprawnieni i zobowiązani jesteśmy, by w tym zakresie współwystąpić w imieniu narodu” (Broniewski, 1989, s. 77-78).

Stanowisko to przyjmowały instruktorki i instruktorzy nawet wcześniej inicjujący wychodzenie jednostek z ZHP: „Byłem cały czas w Harcerskim Ruchu, mimo że ponosiłmy udrękę uczestniczenia młodzieży w sterowanym przez komunistów ZHP, a więc życia półprawdą – innej drogi wówczas nie widziałem. Poparłem gorąco inicjatywę młodych zmierzającą w 1989 roku do wychodzenia z ZHP – by wtedy, gdy stało się to możliwe, żyć już pełną prawdą. Obecnie kończy się potrzeba mojej pracy w Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej i w jego władzach, skoro Związek Harcerstwa Polskiego może i musi wrócić do pełnienia w pełnej prawdzie służby Bogu, Polsce, Bliźniemu” (Apel Naczelnika, 1989, s. 78-79).

Drugi kierunek zakładał odejście z ZHP i utworzenie pluralistycznych struktur ruchu harcerskiego. Trudno określić początek tego zjawiska (Marszałek, 2017c). Oto oświadczenie Ruchu Harcerskiego Rzeczypospolitej z dnia 20 grudnia 1988 r.: „Ruch Harcerski Rzeczypospolitej wita z wielkim uznaniem i radością powstanie Obywatelskiego Komitetu przy Przewodniczącym NSZZ „Solidarność”. Traktujemy ten Komitet jako reprezentację niezależnego społeczeństwa polskiego, do którego należy nasz Ruch, skupiający kilkanaście tysięcy instruktorów, harcerek i harcerzy. Wyrażamy nadzieję na uwzględnienie w pracach Komitetu szeroko pojętej problematyki młodzieżowej, w tym także harcerskiej. Ze swej strony deklarujemy pomoc i współpracę w czynnym urzeczywistnianiu społecznego i politycznego pluralizmu. Wychowując młodzież w duchu patriotyczno-niepodległościowym pragniemy włączyć się naszą harcerską służbą w prace Komitetu” (Oświadczenie, 1988).

W styczniu 1989 roku w Biuletynie Informacyjnym Ruchu Harcerskiego Rzeczypospolitej wskazywano: „ZHP jest organizacją przechwyconą i wykorzystywaną do indoktrynacji komunistycznej. Równocześnie jednak, podobnie jak w całym naszym przechwyconym państwie, działają w nim zastępy i drużyny, przychodzi do niego młodzież. Dlatego, mimo wszelkich zastrzeżeń, jest ZHP terenem naszego działania, naszej instruktorskiej pracy; w pracy tej jednak często musimy decydować się na kompromis, a granice kompromisu są sprawą sumienia każdego z nas. Pamiętamy, że wychowujemy młodzież, w wychowaniu kompromis nie zawsze jest rzeczą dobrą. Jest zaś zawsze zły, gdy idzie o ideały. Jeśli nie można

już dłużej w ZHP, to należy odejść i budować ruch harcerski poza ZHP. Ponieważ jednak jest dziś utopią niezależna, legalna organizacja, a także dlatego, że pozostawioną młodzież chętnie zajmą się komuniści – należy w swoim sumieniu dobrze rozważyć każdy krok” (Nasz stosunek, 1989).

Zaprezentowane stanowiska znalazły swój oddźwięk w czasie przygotowań do i obrad Okrągłego Stołu⁵, zwłaszcza w czasie obrad zespołów (tzw. podstolików) ds. młodzieży i ds. stowarzyszeń⁶ oraz podczas dyskusji i zmian ustawy *Prawo o stowarzyszeniach*⁷. Ta z 23 lutego 1990 roku⁸ umożliwiła zakończenie procedur rejestracji organizacji harcerskich w tym ZHR: „10 V 1989 w Sądzie Wojewódzkim w Warszawie złożony został wniosek o rejestrację ZHR na podstawie statutu przyjętego na Zjeździe w Sopocie. Ponieważ istniejące w momencie złożenia wniosku ustawodawstwo nie pozwalało na rejestrację ZHR w porozumieniu z sądem zawieszono rozprawę do czasu zmiany ustawy „Prawo o stowarzyszeniach”. (...) Uchylenie przez Sejm art. 46. „Prawa o stowarzyszeniach” pozwoliło na wznowienie procesu rejestracji Związku. 23 IV 1990 na posiedzeniu Sądu Wojewódzkiego w Warszawie podjęta została decyzja o wpisaniu ZHR do rejestru stowarzyszeń. Kolejne tygodnie przyniosły dopełnienie pozostałych formalności związanych z formalną rejestracją Związku” (Sprawozdanie Naczelnictwa ZHR, 1989).

Na kolejnych stronach tej książki opisuję i porównuję naczelne i ogólne cele wychowania ZHP i ZHR w latach 1989-2019, cele organizacji funkcjonujących jako stowarzyszenia, zgodnie z obowiązującym systemem prawnym w Polsce, w myśl zapisów ustaw: „Prawo o stowarzyszeniach” (Ustawa, 1989) i „O działalności pożytku publicznego i o wolontariacie” (Ustawa, 2003).

⁵ Szerzej patrz: Marszałek, 2017c, s. 193 i nast. oraz Marszałek, 2016c, s. 220 i nast.

⁶ Szerzej patrz: Marszałek, 2016c, s. 220 i nast.

⁷ Szerzej patrz: Marszałek, 2016c, s. 226.

⁸ Szerzej patrz: Marszałek, 2016c, s. 226 i nast.

Naczelne cele wychowania

Naczelnym celem wychowania harcerskiego jest rozwój i samorozwój. Traktuje się go jako: „umiejętność rozumienia świata, działania w nim, kierowania sobą i kształtowania własnej tożsamości (jako osoby, członka własnego narodu oraz obywatela Europy i świata); przygotowanie harcerki/harcerza¹ do prawidłowego rozpoznania wartości i zgodnego z nim postępowania; samorealizację według wybranego przez członka organizacji² systemu wartości (Denek, 1996, s. 55).

Początek czasu transformacji społeczno-ustrojowej 1989 r. w Polsce był również okresem przeobrażeń ZHP i ZHR. Jakie drogi zdecydowały się obrać stowarzyszenia?

ZHP w deklaracji z marca określił, iż zamierza podjąć „wyzwanie stworzenia nowego, humanistycznego ładu społecznego, w którym człowiek uzyska pełną podmiotowość, równe szanse rozwoju i zgodne z aspiracjami warunki życia. Kierując się tą ideą oraz wiernością naszym najlepszym tradycjom, dokonujemy głębokich zmian, które powinny uczynić ZHP organizacją zdolną do uczestniczenia w przebudowie życia społecznego” (Deklaracja IX/XXVI, 1989, s. 17). Podczas Zjazdu IX/XXVI stwierdzono, iż „istotą harcerstwa była zawsze idea służenia Polsce” (Uchwała IX/XXVI Zjazdu ZHP w sprawie drogowskazów, 1989, s. 18) a „Harcerska służba dla Narodu i Państwa musi być wypełniona autentyczną treścią wychowania patriotycznego, moralnego, obywatelskiego i prospołecznego” (Stanowisko IX/XXVI, 1989, s. 26).

Instruktorzy ZHR w akcie powołania związku z 12 lutego 1989 r., określili, że zamierzają „wychować polską młodzież w duchu tradycyjnych ideałów harcerstwa” (Akt, 1989, s. 36). Dalej stwierdzono „Ideał wycho-

¹ Denek stosuje słowo uczeń, na potrzeby tego opracowania zamieniłam tę kategorię na: harcerki/harcerza.

² Denek stosuje słowo uczeń, na potrzeby tego opracowania zamieniłam tę kategorię na: członka organizacji.

wawczy ZHR wyrażony jest słowami Przysięgi Harcerskiej: „Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Bogu i Polsce, nieść chętną pomoc bliźnim, być posłusznym Prawu Harcerskiemu” (Akt, 1989, s. 36). Przy czym dopuszczono „również inną treść roty dla osób niewierzących” (Komunikat biura, 1989, s. 78). Jednakże wychowanie w tej organizacji młodzieży miało odbywać się „w oparciu o zasady etyki chrześcijańskiej i przy użyciu metodyki harcerskiej „do świadomej postawy obywatelskiej w poczuciu współodpowiedzialności za losy własnej rodziny, własnego narodu i Państwa Polskiego, w umiławaniu wolności, demokracji oraz poszanowaniu dla poglądów innych, w poczuciu wartości i godności osoby ludzkiej” (Komunikat sekretariatu, 1989, s. 78). ZHR od początku określił więc fundamenty wychowawczych oddziaływań – którymi stały się zasady etyki chrześcijańskiej oraz ideały i tradycje skautingu światowego i polskiego harcerstwa³. Przy czym jeszcze w czerwcu, podczas obrad Rady Naczelnej, dyskutowano nad ułożeniem relacji ZHR – religia. W opracowanej wówczas koncepcji określono:

- „1. ZHR nie jest organizacją konfesyjną.
2. ZHR jest organizacją wszystkich obywateli Polski i Polaków, członków wszystkich mniejszości narodowych, katolików, a także protestantów, prawosławnych, grekokatolików, mozaistów i mao-metan, a również gotów jest przyjąć ludzi niewierzących, jeśli tylko zaakceptują ten system wartości, który określamy nazwą idei harcerskiej.
3. ZHR chce być ponad podziałami: religijnymi, narodowościowymi, społecznymi i politycznymi. Wychowuje dla dobra w świecie i dla Polski, a nie dla wyznań, grup etnicznych, partii politycznych.
4. ZHR niesie młodym ideę harcerską – określony system wartości, pewien ogólny światopogląd, w którym:
 - wartości duchowe mają priorytet wobec wartości materialnych,
 - człowiek jest wartością, której nie można w sposób niekwestionowalny i całkowity podporządkować innym wartościom, takim jak wspólnota, grupa, klasa, naród i państwo,
 - dominują takie wartości jak miłość, przyjaźń, braterstwo, jak otwartość i życzliwe zainteresowanie dla innych ludzi, kultur, obyczajów etc.
5. ZHR w swej pracy wychowawczej opiera się na etyce chrześcijańskiej (etyce miłości bliźniego), która kładzie nacisk na równość wszyst-

³ Szerzej patrz: Komunikat o powołaniu, 1989, s. 37.

kich ludzi, na ich głęboko pojęte braterstwo, potrzebę wzajemnej czynnej solidarności i pomocy. Jest to system etyczny, który został zaakceptowany i przyjęty w Polsce w ciągu tysiącletniego oddziaływania Kościoła; niezależnie od tego jak rozumie się jego korzenie i jaka jest motywacja akceptacji tego systemu.

6. ZHR kształtuje swych członków i uczestników poprzez działanie i atmosferę życia, na drodze wychowania pośredniego. Chce ich wychować na ludzi uczciwych i dzielnych, samodzielnych w myśleniu i działaniu, otwartych na świat wartości i świat wokół nich. W tym także na wartości religijne.
7. ZHR uznaje, że pogłębione życie religijne jest wielką wartością w życiu człowieka.
8. ZHR uznaje, że człowiek uważający siebie za członka jakiejś wspólnoty religijnej winien być rzetelny wobec siebie samego i swych przekonań. Jest więc zobowiązany do pogłębienia swej formacji i wiedzy religijnej. ZHR winien mu w tym dopomóc.
9. ZHR wychowuje swych członków w szacunku dla każdej religii. Uczy ich nie tylko prawdziwej tolerancji, lecz także życzliwego zainteresowania dla innych wierzeń, kultur, wyrastających z nich wartości” (ZHR a religia, 1989, s. 94).

ZHR od początku jasno sformułował swe fundamentalne wartości. Tymczasem kierunki przeobrażeń w ZHP nie były jednolite. W samym tylko marcu 1989 r., w dwóch różnych dokumentach deklaracji i stanowisku stwierdzono:

- „ZHP przestrzegając zasad tolerancji światopoglądowej, nie będzie organizował, ale i nie będzie ograniczał udziału swoich członków w życiu religijnym” (Deklaracja IX/XXVI, 1989, s. 17);
- „ZHP będzie patriotyczną, wychowującą organizacją obywatelską, niepolityczną, zorientowaną na wartości akceptowane wspólnie przez wszystkie strony dialogu społecznego, a w szczególności na podmiotowość człowieka, sprawiedliwość, wrażliwość na potrzeby innych, tolerancję, szacunek dla tradycji, narodu i państwa (Deklaracja IX/XXVI, 1989, s. 17);
- „kształtowanie dzieci i młodzieży na gorących patriotów, mądrych i zaangażowanych społecznie obywateli naszej Ojczyzny, na ludzi wrażliwych na potrzeby drugiego człowieka, świadomych członków rodzin, słowem ludzi, dla których spełnianie dobra jest najwyższą powinnością. Harcerstwo szanuje wielość motywacji takich działań, w tym motywacje chrześcijańskie” (Stanowisko IX/XXVI, 1989,

s. 26-27). Rzecznik prasowy I Zjazdu ZHR Paweł Wieczorek⁴, zapytany o to, jakie konkretne treści ideowe różnią ZHR od oficjalnego ZHP? stwierdził:

„Dla nas tą różnicą zasadniczą jest właśnie nasz stosunek do wychowania zgodnego z ideałami chrześcijańskimi. Jak wiadomo oficjalny ZHP jest organizacją, która nazywa się świecką z tym, że przez świeckość rozumiany jest ateizm a w okresach silniejszej władzy wręcz antykościelność czy antyreligijność. My zawarliśmy w naszych dokumentach sformułowanie takie, że ZHR jest to organizacja otwarta dla wszystkich kierująca się w swej pracy wychowawczej zasadami etyki chrześcijańskiej powszechnie akceptowanej w Polsce. Wyrazem tego jest przyjęta przez zjazd rota Przyrzeczenia: „mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Bogu i Polsce, nieść chętną pomoc bliźnim, być posłusznym prawu harcerskiemu. Wyrazem tolerancji jest przyjęta decyzja, że harcerz niewierzący ma prawo składać przyrzeczenie różniące w jednym szczególnie, ale równoważne tamtemu, mianowicie zastąpienie słowa Bóg przez pojęcie dobro najwyższe. I to jest różnica podstawowa, bo ideowa” (Rozmowa 1989, s. 83-84).

Na podstawie przedstawionych powyżej cytatów oraz kolejnych można zauważyć wybrzmiewające wątki antropologii kolektywistycznej w ZHP i personalistycznej w ZHR – w rozumieniu tych pojęć przyjętym za Markiem Jeziorańskim (Jeziorański, 2014).

W 1990 roku delegaci XXVIII Zjazdu ZHP w deklaracji stwierdzają, że „Humanistyczne wartości realizowane przez ZHP wywodzą się z chrześcijańskiej, europejskiej tradycji kulturowej” (Deklaracja XXVIII, 1990, s. 39), dodając jednocześnie, iż „Światopogląd jest osobistą sprawą jego członków” (Deklaracja XXVIII, 1990, s. 39). Stowarzyszenie odpowiadając na pytanie: Kim jesteśmy? (taki tytuł nosi przytaczana deklaracja) określiło się w następujący sposób: „Jesteśmy obywatelskim, wychowawczym, dobrowolnym, samorządnym i niezwiązanym z żadną partią polityczną stowarzyszeniem zuchów, harcerzy i harcerek, harcerek i harcerzy starszych, instruktorek i instruktorów oraz działaczy harcerskich. (...) Służba, braterstwo i praca nad sobą to podstawowe wyznaczniki naszego harcerskiego wychowania. Służba – jako postawa wobec świata, natury i drugiego człowieka, praca nad sobą – jako woła nieustannego rozwijania, kształtowania i realizowania własnej osobowości, braterstwo – jako otwarta postawa wobec innych ludzi. Z nich wywodzą się program i forma działania drużyn i szczepów dostosowane do ich potrzeb i możliwości.

⁴ Odbywającego się 1-2 IV 1989 r. w Sopocie.

Wychowując, opieramy się na metodzie harcerskiej. Jej podstawą są: Obietnica i Prawo Zucha, Prawo i Przrzeczenie Harcerskie, a także system sprawności, stopni i odznak oraz osobisty przykład instruktora i funkcyjnego.

Chcemy sięgać w swym działaniu do skarbnicy tradycji skautowej i harcerskiej, uwzględniając warunki współczesnego świata. Potrzebne jest harcerstwo otwarte, nowoczesne, podążające naprzód wraz z Europą i światem, oraz kultywujące ich cywilizacyjny dorobek” (Deklaracja XXVIII, 1990, s. 39).

Marek Kamecki⁵ podczas II Zjazdu ZHR w 1990 r. stwierdził: „ZHR nie powstał w opozycji do ZHP. ZHR powstał, aby możliwe było wychowanie młodych ludzi bez zakłamania, bez polityki – niezależnie” (Polemika, 1990, s. 199). Tomasz Strzembosz⁶ opisując sytuację harcerstwa polskiego w latach 1989-1990 zauważył, że istotne jest: „zrozumienie, że dla organizacji wychowawczej, jaką jest ZHR, podstawowe znaczenie ma nie jej liczebność czy siła polityczna i wpływy w społeczeństwie, lecz czyste i jednoznaczne realizowanie podstawowych założeń ideowych, wierność samemu sobie i zachowanie pełnej tożsamości” (Strzembosz, 1990, s. 208).

ZHR od początku dbał o zachowanie wyrazistości, zabierał głos w sprawach istotnych. W 1993 roku delegaci III Zjazdu Walnego ZHR podjęli uchwałę, odnosząc się do dyskusji toczonych w społeczeństwie na temat aborcji, związanych z procedowaniem a potem wejściem w życie ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży⁷. Instruktorzy i instruktorzy ZHR stwierdzili: „Uznajemy, że respektowanie prawa do życia, wynikające z prawa naturalnego, winno stać się kwestią fundamentalną tworzącej się III Rzeczypospolitej. Opowiadając się po stronie cywilizacji życia, zgodnej z duchem łacińskiej Europy i chrześcijańskiej tradycji Narodu Polskiego, w naszych programach deklarujemy pogłębianie wychowania dla rodziny i do miłości.

⁵ Członek KIHAM (Kręgów Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego), instruktor niezależnego harcerstwa w latach 80., od 1986 roku poza strukturami ZHP, w roku 1988 współtwórca Związku Drużyn Rzeczypospolitej, jego członkowie na początku 1989 roku zasili ZHR. Współtwórca systemu harcerskiego w ZHR, w latach 1989-1991 hufcowy I Hufca ZHR we Wrocławiu, od 1990-93 był zastępcą Naczelnika Harcerzy ZHR (Maracewicz, 2020).

⁶ W 1980 r. był jednym z inicjatorów Kręgów Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego (KIHAM), w 1981 r. współtworzył Niezależny Ruch Harcerski (NRH) i był jego wiceprzewodniczącym. W 1989 r. był jednym z twórców Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej, przez dwie kadencje jego Przewodniczącym (1989-1992), a od roku 1993 Honorowym Przewodniczącym ZHR (Wierzbicki, 2014).

⁷ Ustawa z dnia 7 stycznia 1993, weszła w życie 14 marca 1993 (Ustawa, 1993).

Niniejszym pragniemy:

1. wychowywać młodych ludzi do szacunku dla wartości chrześcijańskich,
2. wspierać wysiłki ruchów i organizacji działających na rzecz rodziny oraz obrony życia nienarodzonych,
3. własną postawą i pracą wychowawczą wpływać na przekształcenie Państwa Polskiego w kraju w wolny od zabijania bezbronnych.

W związku z powyższym zobowiązujemy:

- Przewodniczącego ZHR i Przewodniczących Zarządów Okręgów do utrzymania kontaktów i współpracy z organizacjami i ruchami działającymi na rzecz ochrony życia ludzkiego,
- Naczelniczkę Harcerek i Naczelnika Harcerzy do włączenia tej problematyki w wymagania prób na stopnie harcerskie i instruktorskie,
- Radę Naczelną do opracowania raportu na temat sytuacji wychowawczej w Związku” (Uchwała w sprawie pełnej ochrony, 1993, s. 413).

Wątek ten powrócił podczas wydarzeń społecznych w 2020 roku. W liście Naczelnictwa ZHR z 29.10.2020 r., stwierdzono: „Druhny i Druhowie, Siostry i Bracia, w ostatnich dniach wszyscy – wraz z naszymi bliskimi i rodakami – przeżywamy niepokój, ból, zawód, rozczarowanie, obawę i gniew z powodu wydarzeń rozdzierających naszą Ojczyznę. Jako ludzie – kobiety i mężczyźni, i jako obywatelki i obywatele Rzeczypospolitej, jesteśmy różni w swoich poglądach na wiele spraw, włącznie z tymi, które uważamy za najważniejsze. Nadal ufamy, że więcej nas łączy niż różni. Jako chrześcijanki i chrześcijanie wierzymy, że Chrystus przyniósł na świat Prawdę, Dobro i Piękno, ale przede wszystkim nauczył nas ofiarnej miłości. Jako harcerki i harcerze jesteśmy szczególnie wyczuleni na kłamstwo i nienawiść, lecz pamiętamy, że tak jak miłujemy Boga, winniśmy naszą miłość każdemu bliźniemu, nawet temu, którego nie rozumiemy. Jako instruktorki i instruktorzy ZHR jesteśmy odpowiedzialni nie tylko za naszych wychowanków i za siebie nawzajem, ale i za Związek – wspólnotę przyjaciół, którą – zgodnie z Misją ZHR – tworzymy. Jesteśmy także odpowiedzialni za nasz wizerunek, bo to on przesądza o tym, czy możemy dawać świadectwo własnym przykładem – co jest esencją wychowania harcerskiego. Pamiętajmy, że nieopatrzne, pod wpływem chwilowej emocji wypowiedane słowa i podejmowane czyny mogą uszkodzić wizerunek naszego Związku na bardzo długo, a także ranić naszą wspólnotę. Pamiętamy dobrze – wówczas dla wielu kontrowersyjny – udział naszego Honorowego Przewodniczącego, hm. RP Tomasza Strzembosza, w wielkim Marszu w Obronie Życia. Od tego czasu ZHR wielokrotnie opowiadał się po stronie obrony życia.

Warto, abyśmy o tym pamiętali. Druh Tomasz napisał do nas, że harcerstwo to rycerski kształt chrześcijaństwa. Postępowanie po rycersku – szlachetnie i z podniesioną przyłbicą – nakazuje nam piąty punkt Prawa. Dziś może bardziej niż wcześniej czujemy, że jest on tak samo ważny jak te, które rozważamy najczęściej – nakazy służby Bogu, Polsce i bliźnim oraz czystości w myśli, mowie i uczynkach. W mediach (społecznościowych i tradycyjnych) poruszanych jest dziś wiele tematów: aborcja, opieka nad osobami niepełnosprawnymi, intymne historie rodzin, które w swoim życiu podjęły określone wybory, reakcje Kościoła i krytyka reakcji Kościoła, prawa człowieka i wolności obywatelskie, demokratyczne procedury, prawnicze rozważania o konstrukcji systemu sądownictwa. Gdzieś na końcu pojawia się temat epidemii. Jest w tym bardzo dużo emocji, wiele wulgaryzmów. Część z nas publikuje w mediach społecznościowych swoje reakcje i opinie. Część – tego unika. Także i my – członkowie Naczelnictwa ZHR – przeżywamy wzbierające w nas emocje. Tak jak Wy, nie jesteśmy jednomyślni w naszych ocenach i poglądach. Jesteśmy jednak jednolicie i mocno przekonani, że w sytuacji tak silnych konfliktów i niezrozumienia, zadaniem instruktorek i instruktorów harcerskich jest, oprócz troski o naszych wychowanków i codziennej – wzmożonej w dobie pandemii – służby społecznej, także danie dobrego przykładu opanowania, szacunku dla innych i wstrzemięźliwości w ferowaniu ocen. Ograniczenia wynikające z pandemii odebrały nam nie tylko możliwość zorganizowania planowanego wkrótce Zjazdu Związku, ale także możliwości rozmowy twarzą w twarz, w braterskiej atmosferze miłości i prawdy. Zanim będziemy mogli zasiąść znów przy jednym ogniu, prosimy Was, abyście dziś – nie porzucając ważnych dla siebie poglądów i przekonań – pamiętali, że ponad tym co nas dzisiaj – jak wiele Polek i Polaków – różni i dzieli, jest dużo więcej tego, co nas łączy. Różnice poglądów – choć wynikają z tego, że nie jesteśmy jednakowi, mamy różną wiedzę i doświadczenia – świadczą o tym, że myślimy o sprawach dla nas ważnych i traktujemy to poważnie. Zło nie tkwi w braku jednolitości, ale w braku szacunku i zrozumienia. Apelujemy, abyście w publicznych i prywatnych zachowaniach i wypowiedziach kierowali się umiarem w emocjach i czynach oraz szacunkiem wobec każdego, a zwłaszcza wobec braci i sióstr w harcerstwie. Słowa mogą ranić bardziej niż kamienie, ale zrozumienie i miłość leczą rany. Wspólnotę narodową, państwową, obywatelską – w tym także wspólnotę harcerstwa – tworzy się poprzez umowę społeczną zbudowaną na tym co wspólne, na systemie wartości, ale również na konsensusie i kompromisie wobec tego co odmienne. To jest istotą demokracji, istotą społeczeństwa obywatelskiego. Tych zasad pragniemy

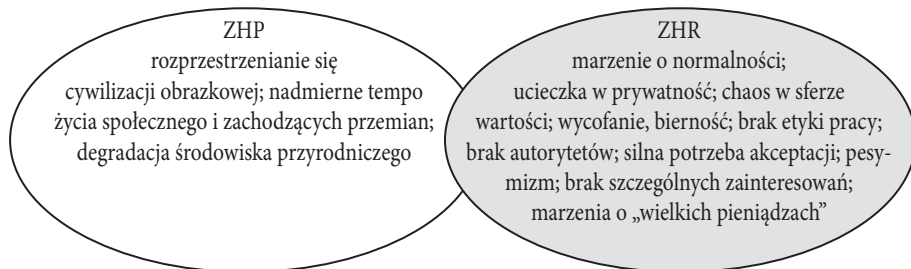
i będziemy przestrzegać. W czasach wojen harcerki i harcerze walczyli za Sprawę z bronią w ręku. Jednak w czasach kłamstwa i podłości silniejszą bronią były hart ducha i wierność ideałom służby Bogu, Polsce i bliźnim. Jedynemu Bogu, jednej Polsce i wszystkim bliźnim. Czuwajcie! Naczelnictwo ZHR”. (List Naczelnictwa, 2020).

ZHP nie zajął oficjalnego stanowiska w sprawie aborcji, jednak podczas XXIX Zjazdu ZHP przyjął stanowisko „Harcerstwo wobec zagrożeń współczesnej cywilizacji”. W dokumencie określono „(...) że zagrożeniami współczesnej cywilizacji są:

- rozprzestrzenianie się cywilizacji obrazkowej (...),
- nadmierne tempo życia społecznego i zachodzących przemian (...),
- degradacja środowiska przyrodniczego” (Stanowisko XXIX Zjazdu ZHP w sprawie roli, 1995, s. 47)⁸.

W 1993 roku ZHR powołując się na badania socjologiczne młodzieży polskiej (Zarys, 1993, s. 422), dotyczące wpływu niestabilnej sytuacji społeczno-politycznej w kraju, na dążenia i postawy młodego pokolenia, w swoim zarysie programu wychowawczego wskazywał, że: „Dzieciństwo dzisiejszego nastolatka przypadło na okres kryzysu gospodarczego, dojrzewanie zbiegło się z chaosem w życiu publicznym (kilkakrotne wybory, cztery rządy, skompromitowanie wielu postaci życia publicznego). Ponadto sytuacja materialna wielu rodzin pogorszyła się”.

Schemat nr 1. Elementy obrazu młodzieży na tle sytuacji społecznej kraju w ZHP i ZHR w 1993 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Zarys, 1993, s. 420-435; Stanowisko XXIX Zjazdu ZHP w sprawie roli..., 1995, s. 47.

To silne doświadczenie niestabilności zapewne mocno wpłynęło na charakter ludzi, którzy wejść niebawem w życie społeczne, skoro przypisy-

⁸ Zmieniłam wielkość liter w cytacie.

wane im cechy i postawy to: „marzenie o normalności, ucieczka w prywatność, chaos w sferze wartości, wycofanie, bierność, brak etyki pracy, brak autorytetów, silna potrzeba akceptacji, pesymizm, brak szczególnych zainteresowań, marzenia o «wielkich pieniądzach»” (Zarys, 1993, s. 421).

Obie organizacje opierając się o analizy sytuacji młodzieży polskiej oraz twierdzenie⁹, iż „harcerstwo bazujące na ideowości, świadomości społecznej i aktywności własnej uczestników nie ma dziś najlepszego pola do rozwoju. Jego metoda trafiać będzie zawsze do niewielkiej części młodzieży i żadne zmiany programowo-metodyczne nie mają szans przynieść widocznych skutków” (Zarys, 1993, s. 422), określiły następujące elementy programów oddziaływań wychowawczych (ZHR w 1993 roku a ZHP w 1997 r.): tezy wyjściowe, cele wychowania harcerskiego, rola wychowanka i wychowawcy, określenie osoby, sfery/zasięg wychowania osoby, służba.

Stowarzyszenia w swych oddziaływaniach wychowawczych chcą stwarzać warunki do wszechstronnego rozwoju człowieka. Jednakże ZHP pozostaje przy modelu tradycyjnej pedagogii, gdyż zakłada w swych działaniach oprócz samowychowania, kształtowanie osobowości. ZHR zgodnie z założeniami przyjętego modelu personalizmu chrześcijańskiego określa¹⁰, że działania wychowawcze w stowarzyszeniu nie kształtują osoby, ale stwarzają mniej lub bardziej korzystne warunki jej rozwoju, przekazując odpowiednie wartości i zabezpieczając ją przed przyjmowaniem pseudowartości. Obie organizacje przyjmowały, że rozwój młodego człowieka jest procesem zintegrowanym i wyróżniały wspólne (choć różnie dookreślane – patrz tabela na s. 22-25) następujące kręgi owych oddziaływań: rozwój fizyczny; rozwój duchowy/zdolność wyboru dobra; życie uczuciowo-emocjonalne; wolność; rozwój intelektualny/aktywność intelektualna, zdolność spostrzegania i kojarzenia; rozwój społeczny/zdolność realizacji zamierzonych celów oraz służba.

Oba stowarzyszenia, w różnych latach dookreśliły w odrębnych dokumentach treści wychowania duchowego (ZHP)/religijnego (ZHR). Zjazdy ZHP¹¹ odnosiły się bezpośrednio do tego zagadnienia uchwalając dwie uchwały (1993 r.¹², 2017 r.)¹³ oraz stanowisko (2009 r.¹⁴). Stowarzyszenie

⁹ ZHP podobnie sformułowaną tezę umieszcza w zapisach strategii ZHP na lata 1999-2007.

¹⁰ ZHR samodzielnie nazwał model w 1994 r. w dokumencie Zarys programu wychowawczego ZHR (Zarys, 1993, s. 491-511).

¹¹ Szerzej patrz: Marszałek, 2022d.

¹² Uchwała XXIX Zjazdu ZHP w sprawie rozwoju duchowego (1993), s. 51.

¹³ Uchwała nr 10 z dnia 10 grudnia 2017 r. w sprawie wychowania duchowego (2017), s. 154-155.

¹⁴ Stanowisko XXXVI Zjazdu ZHP w sprawie wychowania, 2009, s. 125.

Tabela nr 1. Elementy programu oddziaływań wychowawczych

ZHP (1997 r.)	ZHR (1993 r.)
Dookreślenie organizacji	
wychowawcza*	ideowo- wychowawcza
Teza/tezy wyjściowe	
- zasady, cele i metoda wprowadzona przez założyciela skautingu Roberta Baden-Powella rozwinęta przez twórcę harcerstwa polskiego Andrzeja Malkowskiego; - opiera się na normach moralnych wywodzących się z uniwersalnych, kulturowych i etycznych wartości chrześcijańskich wyrażonych w Prawie i Przyrzeczeniu Harcerskim; - kształtuje postawy szacunku wobec każdego człowieka, co wynika z uznania przyrodzonej godności i wolności każdej istoty ludzkiej.	- istnienie Boga, jako wartości nadrzędnej, wyznaczającej kierunek rozwoju człowieka; - prymat osoby ludzkiej (dobro człowieka). Wychowanie zmierza do jej rozwoju aż do całkowitego spełnienia.
Cele wychowania harcerskiego	
- przyczynianie się do rozwoju młodych ludzi w taki sposób, aby w pełni mogli wykorzystać swoje możliwości duchowe, intelektualne, społeczne i fizyczne jako jednostki, jako odpowiedzialni obywatele i jako członkowie wspólnot lokalnych, wspólnoty narodowej i międzynarodowej; - wychowanie harcerskie musi mieć charakter spójny. Żadnej ze sfer osobowości nie można rozwijać w oderwaniu od pozostałych. Proces rozwoju młodego człowieka jest procesem zintegrowanym.	- prawidłowy, harmonijny rozwój człowieka we wszystkich sferach jego osobowości: duchowej, moralnej, intelektualnej, uczuciowej i fizycznej, prowadzący ku jego spełnieniu jako osoby ludzkiej; - harcerz/harcerka otwierając się na dobro, prawdę, piękno, uczestniczy w wartościach i je urzeczywistnia, dokonując prawidłowego wyboru według ich hierarchicznego układu: od wartości najniższych (materialnych) poprzez wartości duchowe ku wartościom absolutnym (miłości Bożej).
Rola wychowawca i wychowawcy	
- stwarzanie warunków do wszechstronnego, duchowego, intelektualnego, społecznego i fizycznego rozwój człowieka; - nieskrepowane kształtowanie osobowości człowieka przy poszanowaniu jego prawa do wolności i godności, w tym wolności od wszelkich nałogów;	- działania wychowawcze nie kształtują osoby, ale stwarzają mniej lub bardziej korzystne warunki jej rozwoju, przekazując odpowiednie wartości i zabezpieczając ją przed przyjmowaniem pseudowartości;

- upowszechnianie i umacnianie w społeczeństwie przywiązania do wartości stanowiących fundament harserskich zasad: wolności, godności, prawdy, sprawiedliwości, demokracji, równouprawnienia, samorządności, tolerancji i przyjaźni; - upowszechnianie wiedzy o świecie przyrody, przeciwstawianie się jego niszczeniu przez cywilizację, kształtowanie potrzeby kontaktu z nieskażoną przyrodą; - stwarzanie warunków do nawiązywania i utrwalania więzi międzyludzkich ponad podziałami rasowymi, narodowościowymi i wyznaniowymi.	- sam rozwój, doskonalenie i kształtowanie osoby musi być już własnym dziełem wychowanka, owocem jego wysiłków. Wynika to zarówno z zasady wolności jak i z zasad przyswajania wartości. Ze strony wychowawcy jest to wysiłek, by wartości uczynić poznawalnymi, bliskimi i łatwymi do przyjęcia, zaś ze strony odbiorcy to wysiłek zmierzający do ich zdobycia i przekształcenia w wartości własne, które wzbogacą biorcę, o ile zostaną przetworzone i rozdawane innym.
Osoba	
- kształtowanie poszczególnych sfer osobowości; - proces rozwoju młodego człowieka jest procesem zintegrowanym.	- działanie w kierunku integralnego rozwoju całego człowieka.
Sfery/zasieg wychowania osoby	
- rozwój duchowy; - rozwój intelektualny; - rozwój społeczny; - rozwój fizyczny.	- rozwój fizyczny; - zdolność spostrzegania i kojarzenia; - aktywność intelektualna; - życie uczuciowo-emocjonalne; - wolność; - zdolność wyboru dobra; - zdolność realizacji zamierzonych celów. Zaznaczono, że są to wartości podstawowe (pierwotne) wychowania. Powinny one stać się źródłem wartości wtórnych w harcerzu: mądrości, wierności, przyjaźni, wiary, miłości..., o ile otoczy się go odpowiednią atmosferą.
Rozwój duchowy/ zdolność wyboru dobra;	
- życie religijne rozumiane jako dialog z Bogiem; - refleksja nad samym sobą; - pokonywanie własnych słabości: rozwijanie swoich zdolności i doskonalenie samego siebie; poszukiwanie sensu życia; służba innym; kontakt z przyrodą; - rozbudzanie wrażliwości etycznej i estetycznej; budowanie harmonii; poznanie i tworzenie kultury.	- życie uczuciowo-emocjonalne; wolność; - refleksja nad sensem rzeczy i działań; - myślenie wartościujące; - umiejętność oceny swoich zachowań; - poznanie dorobku kultury; poznanie zasad wiary; - umiejętność modlenia się i kontemplacji; - autentyzm działań, otwartość, ufność;

- gotowość do poświęceń; - zdolność do głębokiego kontaktu z drugim człowiekiem; - poznanie własnej sfery uczuciowej; - umiejętność kierowania uczuciami; - pielęgnowanie wrażliwości uczuciowej (na piękno, cierpienie...); - wyswabdzanie ocen, sądów spod wpływu uczuć; - odkrycie godności człowieka; poznanie prawdy o sobie; - akceptacja siebie; - świadome posłuszeństwo.	Rozwój intelektualny/ aktywność intelektualna, zdolność spostrzegania i kojarzenia - poszukiwanie prawdy; - przewyższanie lenistwa myślowego; - poznanie swoich uzdolnień; - rozszerzanie zainteresowań; - umiejętność przyswajania wiedzy (synteza, budowa struktur myślowych); - umiejętność wypowiadania się; - sprawność zmysłów; - umiejętność obserwacji; - dobra pamięć; szybka reakcja; umiejętność koncentracji; - zdolność kojarzenia.
- samokształcenie i doskonalenie; - stwarzanie warunków do swobodnego kształtowania światopoglądu; - nauka; - kształtowanie indywidualności; - uczestniczenie w życiu kulturalnym; - rozbudzanie zainteresowań.	Rozwój społeczny/ zdolność realizacji zamierzonych celów - budowanie braterstwa i przyjaźni; - służba innym; - odpowiadanie programem działania na najważniejsze problemy wspólnoty lokalnej, kraju, społeczności międzynarodowej; - poznanie i stosowanie zasad demokracji; - kształtowanie postaw tolerancji i poszanowania odmienności;
	- pracowitość, rzetelność, wytrwałość; - silna wola; - odpowiedzialność; - aktywność działań; - odwaga w podejmowaniu zadań; - przeczność;

- poznawanie mechanizmów i struktur życia społecznego; - wyrabianie postawy obywatelskiej; - poznawanie dziedzictwa tradycji, kultury i cywilizacji Polski, Europy, świata.	- wykorzystywanie wiedzy teoretycznej; - umiejętności organizacyjne; - znajomość celów życiowych; - umiejętność konstruowania swojej drogi życiowej; - nawiązywanie prawidłowych więzi z drugim człowiekiem; - umiejętność animacji działań w środowisku.
Rozwój fizyczny - dbałość o sprawność fizyczną; uprawianie sportu; - życie obozowe; - uprawianie wędrówek i turystyki; - poznanie zasad zdrowego trybu życia; - walka z nałogami; - popularyzowanie i przestrzeganie zasad higieny.	- zdrowie; - hart; - sprawność fizyczna.
Służba Jako jedna z zasad harcerskiego systemu wychowawczego. Rozumiana jako: czynna, pozytywna postawa wobec świata i drugiego człowieka.	Wychowanie do służby społecznej. Jest harcerską ideą ujętą słowami Przyrzeczenia Harcerskiego, w którym wyodrębnione są: służba Bogu, Polsce, Bliźnim. Polega ono na zaakcentowaniu w procesie wychowania szczególnie mocno tych cech, które potrzebne są społeczeństwu: rodzinie, bliźnim, Polsce. Są to np: poświęcenie w służbie; odpowiedzialność za swoje czyny; odpowiedzialność za wspólnotę; aktywność działań; rzetelność wykonywanej pracy; umiejętność pełnienia zadań w rodzinie; dialog z drugim człowiekiem; budowanie więzi międzyludzkich; animacja wspólnych poczynań; miłowanie kultury i tradycji narodowej; otwartość na problemy Europy i świata.
Wspólne organizacje wychowawcze, duchowe, intelektualne, fizyczne sfery rozwoju, stwarzanie warunków do rozwoju człowieka	

* wspólne dla ZHP i ZHR wyróżnione pogrubieniem

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Zarys, 1993, s. 420-435; Uchwała Rady, 1997, s. 65-70.

w tych aktach wychodzi od jednoznacznego określenia w 1993 roku, że „Istotą harcerskiego wychowania jest rozwój człowieka, w duchu wolności, prawdy, braterstwa i tolerancji. Dlatego wychowanie w ZHP opiera się na humanistycznych wartościach moralnych wywodzących się z uniwersalnych wartości chrześcijańskich” (Stanowisko XXIX Zjazdu ZHP w sprawie rozwoju, 1995, s. 51). Następnie stwierdza w 2009 r. „(..) uważamy za konieczne podjęcie dyskusji na forum całego Związku Harcerstwa Polskiego, dotyczącej zagadnień związanych z wychowaniem duchowym, stanowiącym integralną część harcerskiego systemu wychowawczego. Chcemy w ten sposób zwrócić uwagę na konieczność gruntownego zrozumienia, czym jest przestrzeń wychowania duchowego w harcerskiej metodyce oraz co z niej wynika w wychowaniu harcerskim” (Stanowisko XXXVI Zjazdu ZHP w sprawie wychowania, 2009, s. 125). Na koniec deklaruje w 2017 roku, że „rozwój fizyczny, intelektualny, społeczny oraz emocjonalny dzieci i młodzieży, wychowanków gromad zuchowych i drużyn harcerskich, możliwy jest jedynie na gruncie prawidłowego przygotowania duchowego do podejmowania nowych wyzwań, nabywania nowej wiedzy, podejmowania życiowych wyborów i pełnienia ról społecznych w oparciu o wartości zapisane w Prawie i Przysiężeniu Harcerskim (...)” (Uchwała nr 10, 2017, s. 154) – zaznaczając jednocześnie w poszczególnych działaniach wychowawczych oraz komunikacji wewnętrznej i zewnętrznej ZHP „potrzeby otwartości i równości wszystkich osób należących do organizacji i współpracujących z nią, bez względu na płeć, wiek, narodowość lub poglądy” (Uchwała nr 10, 2017, s. 155).

Delegaci IX Zjazdu ZHR w 2006 r. pracujący w grupie wychowawczo-ideowej z uwzględnieniem wychowania religijnego w ZHR, wypracowali następujące wnioski dotyczące wychowania religijnego: „o dokonanie diagnozy kształcenia w zakresie wychowania religijnego oraz ewentualnie wypracowania nowych form kształcenia w tym zakresie. (...) wypracowania wskazówek metodycznych, dotyczących pracy wychowawczej z osobami innych wyznań. (...) odejścia od zbyt szczegółowych wymagań religijnych w regulaminie stopni Organizacji Harcerzy” (Wnioski Grupy, 2006, s. 244). Trzy lata później Rada Naczelna ZHR, uchwaliła dokument Zasady wychowania religijnego w ZHR, w którym organizacja podkreśliła: „choć nie jest organizacją konfesyjną, wychodzi z założenia, że u podstaw harcerstwa leży wiara w Boga i wynikające z niej konsekwencje¹⁵. Prze-

¹⁵ W zakresie wychowania religijnego stwierdzić najpierw musimy, że nie jest zadaniem Harcerstwa nauczanie religii. To zadanie domu, szkoły i parafii. Stosownie do zasady ogólnej mamy

świadczenie takie jest zgodne ze wskazówkami założyciela skautingu gen. Roberta Baden-Powella, a jednocześnie wypływa z bogatego doświadczenia ruchu harcerskiego w Polsce. Wychowanie w ZHR prowadzone jest w oparciu o chrześcijański system wartości, wypływający z Dekalogu oraz Przykazania Miłości¹⁶. System ten jest przyjęty jako obowiązujący w ZHR z uwagi na znaczenie doktryny chrześcijańskiej dla kształtowania i rozwoju tożsamości, instytucji, kultury i społeczeństw świata, Europy i naszego kraju, jak również z głębokiej pewności o jego prawdziwości i uniwersalności. (...) Podstawą wychowania harcerskiego w Związku jest personalizizm chrześcijański, który zakłada m.in. odrębność i wyjątkowość każdej osoby ludzkiej. Zgodnie z tą koncepcją człowiek jest w stanie nieustannie kroczyć na drodze realizacji swojego powołania. (...) ZHR uważa, że każdy jego członek, przynależący już do wspólnoty religijnej, powinien wypełniać przewidywane przez jego Kościół obowiązki religijne, podporządkowywać się nakładanym na niego wymaganiom, pogłębiać swoją formację duchową i wiedzę religijną oraz uczestniczyć w życiu liturgicznym i sakramentalnym swojego Kościoła. Taka postawa jest wyrazem osobistej rzetelności, odpowiedzialności i uczciwego traktowania służby Bogu. (...) Z uwagi na fakt, iż przeważająca liczba członków ZHR jest wyznania rzymskokatolickiego, kapelani i duszpasterze są kapłanami rzymskokatolickimi. W razie zgłoszenia takiej potrzeby, władze odpowiednich szczebli powinny powołać kapelanów dla innych wyznań, w celu zapewnienia zgodności wychowania religijnego z nauczaniem danego wyznania. (...) W swojej działalności ZHR opiera się na katolickiej nauce społecznej¹⁷ (Zasady wychowania religijnego w ZHR, 2009, s. 296-300).

tu uzupełnić to, co w tym zakresie daje dom, szkoła, parafia, przez związanie spraw religijnych i życia moralnego ze sprawami organizacyjnymi, ożywiać ducha religijnego, aby przeniknąć całe życie osobiste i społeczne harcerzy i harcerek, S. Sedlaczek, Harcerstwo – zarys podstaw ideowych organizacji – Próby, Warszawa 1941, s. 68.

¹⁶ Wartości te (...) dotyczą (...): godności osoby; świętości życia ludzkiego; centralnej roli rodziny opartej na małżeństwie; wagi wykształcenia; wolności myśli, słowa oraz głoszenia własnych poglądów i wyznawania religii; ochrony prawnej jednostek i grup; współpracy wszystkich na rzecz wspólnego dobra; pracy podejmowanej jako dobro osobiste i społeczne; władzy politycznej pojmowanej jako służba, podporządkowanej prawu i rozumowi, a «ograniczonej» przez prawa osoby i narodów, Jan Paweł II, Wartości chrześcijańskie duchowym fundamentem Europy – przesłanie papieskie do uczestników Europejskiego Kongresu Naukowego nt. «Ku konstytucji europejskiej?», Rzym 20-23.06.2002.

¹⁷ W szczególności dotyczy to stanowiska ZHR w kwestiach: • godności osoby ludzkiej – w tym m.in. nienaruszalności ludzkiego życia od poczęcia do naturalnej śmierci, • rodziny i życia intymnego – w tym m.in. istoty i nienaruszalności sakramentu małżeństwa, czystości małżeńskiej i przedmałżeńskiej, związków niesakramentalnych, wspólnego mieszkania osób niebędących małżeństwem, praktyk homoseksualnych, • szacunku dla biednych i słabych –

W 2012 roku XII Zjazd Związku przyjął stanowisko w sprawie wychowania chrześcijańskiego w ZHR, w którym zwrócono uwagę przy okazji Roku Wiary, na „chrześcijański wymiar wychowania prowadzonego w Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej. W wyniku zachodzących zmian społecznych pojawiają się tendencje do minimalizowania wychowania chrześcijańskiego. Tendencje te, przeniesione na grunt harcerski, przedstawiające formację duchową jako indywidualną sprawę członków Związku, są niebezpieczne, gdyż uderzają w samą istotę harcerstwa” (Stanowisko nr 1, 2012, s. 404-405).

W 1997 roku ZHR podczas zjazdu przyjął stanowisko, w którym uznał system wychowania „za decydujący dla przyszłości Państwa Polskiego – pragnie zwrócić uwagę na konieczność wskazania w dyskusjach publicznych na wartości stanowiące o naszej tożsamości i będące drogowskazem dla młodego pokolenia:

- na nadrzędność prawa naturalnego nad stanowionym;
- na rodzinę jako na jedyną drogę w XXI wiek i trzecie tysiąclecie chrześcijaństwa;
- na naród jako gwarancję suwerenności Rzeczypospolitej;
- na tradycje 1000-lecia naszej państwowości wyrastającej z łacińskiej i chrześcijańskiej kultury Europy;
- na życie ludzkie, które winno być chronione od poczęcia do naturalnej śmierci;
- na moralnie i etycznie kształtowane życie publiczne” (Stanowisko V, 1997, s. 593).

W obu organizacjach (ZHR w latach: 1995, 1999, ZHP w 1997, 2001) wskazywano narastające „wokół nas zagrożenia życia społecznego” (Wskazania, 1997, s. 591), przy czym ZHR korzeni owych niebezpieczeństw (1995 r.) upatrywał w „zaburzeniu systemu norm i wartości w społeczeństwie polskim po 50 latach totalitaryzmu w różnych postaciach; wyalienowaniu młodego pokolenia i poddawaniu się iluzorycznej rzeczywistości; relatywizmem moralnym, panoszącą się agresją i przemocą (...)” (Wskazania,

w tym m.in. pomocy osobom ubogim i pokrzywdzonym, dyskryminacji, • solidaryzmu społecznego – w tym m.in. wynagrodzenia za pracę i dystrybucji dóbr, • pomocniczości i stosunków społecznych – w tym m.in. pokoju, równości społecznej i wolności, • etyki pracy i biznesu – w tym m.in. uczciwości w relacjach z pracownikami i klientami, korupcji, fałszerstw finansowych, • osobistej uczciwości – w tym m.in. wierności przyrzeczeniom kapłańskim i ślubom zakonnym, prawdomówności, poszanowania innych osób, itp. Wskazania te powinny być zachowywane przez wszystkich członków ZHR, jednak w sposób szczególnie dotyczy to instruktoerek i instruktorów, będących – zgodnie z założeniami metodycznymi – wzorami do naśladowania (Zasady wychowania religijnego w ZHR, 2009, s. 296-300).

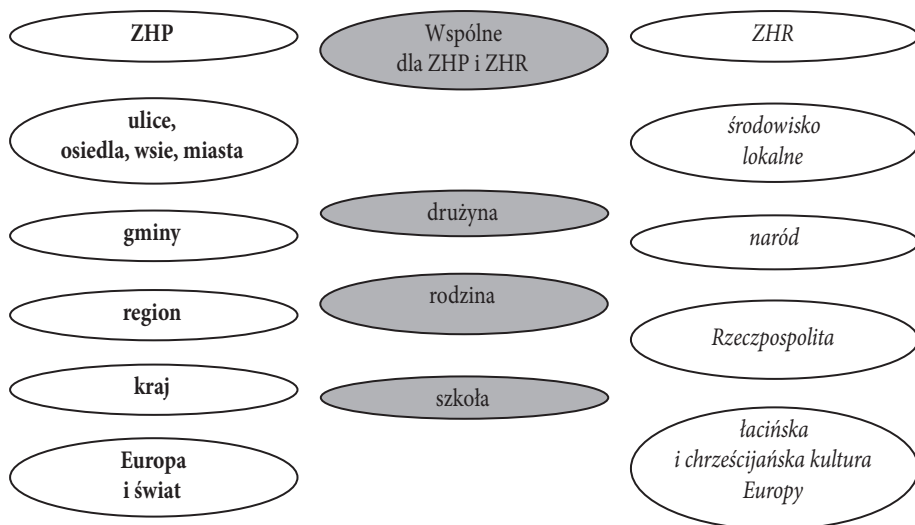
1997, s. 591). Stowarzyszenie od początku, w swych działaniach wychowawczych podkreślało pamięć o „Golgotcie Wschodu przez jaką przeszedł nasz naród”, a w roku 1999 zjazd wskazywał wprost w oddzielnej uchwale potrzebę dołożenia starań, aby Golgota Wschodu „stała się częścią tożsamości ZHR” (Uchwała w sprawie Golgoty, 1991, s. 630).

ZHP natomiast akcentował rozwój cywilizacji „stawiający przed nami nowe wyzwania: moralne, społeczne, kulturowe, ekonomiczne, technologiczne, już dzisiaj wymaga od nas świadomego kształtowania postaw, wiedzy i umiejętności młodego pokolenia” (Uchwała XXXI Zjazdu ZHP w sprawie celów, 1997, s. 58) oraz „narodziny cywilizacji i „społeczeństwo epoki postindustrialnej” i związane z nimi zjawiska: ewolucji charakteru stosunków międzyludzkich, modelu gry społecznej. Zmieniających się wzorców zachowań, systemów wartości, postaw, kultury oraz dokonującej się na świecie rewolucji technologicznej powodującej głębokie przemiany w strukturze gospodarki i zatrudnienia” (Uchwała XXXII Zjazdu ZHP w sprawie strategii, 2001, s. 75).

W 1999 r. ZHR podjął uchwałę o przeciwdziałaniu zagrożeniom cywilizacyjnym, w której stwierdzono: „przeciwstawiając się zagrożeniom niesionym przez cywilizację opartą na relatywizmie etycznym, zaniku wartości, wrażliwości i więzi międzyludzkich oraz na niekontrolowanym rozwoju techniki zwraca się do władz Związku wszystkich szczebli o położenie szczególnego nacisku w działaniach programowo-metodycznych na:

- odejmowanie i propagowanie inicjatyw prorodzinnych;
- uczenie prawidłowego wykorzystania zdobyczy cywilizacyjnych przy zastosowaniu wszystkich elementów metodyki harcerskiej;
- oddziaływanie i wychodzenie naprzeciw młodzieży niezrzeszonej z wykorzystaniem oferowanych przez współczesną technikę form przekazu;
- poszukiwanie partnerów w środowiskach, organizacjach i instytucjach realizujących podobne cele” (Uchwała w sprawie przeciwdziałania, 1999, s. 626-627). Oba stowarzyszenia wskazywały następujące obszary aktywności swojej pracy wychowawczej – patrz schemat.

Schemat nr 2. Obszary aktywności pracy wychowawczej ZHP i ZHR

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Stanowisko V, 1997, s. 593; Wskazania, 1997, s. 591; Uchwała XXXI Zjazdu ZHP w sprawie celów i zamierzeń wychowawczych stowarzyszenia, 1997, s. 58-60.

W obu stowarzyszeniach występują trzy obszary: drużyna, rodzina, szkoła. Pozostałe obszary oddziaływań wychowawczych organizacji, zostały nazwane i sklasyfikowane w ZHP według klucza terytorialnego/geograficznego, a w ZHR aksjologicznego. Obie organizacje określają rozwój jako cel wychowania. Przy czym ZHP akcentuje czynności wspierania (we wszechstronnym rozwoju) i kształtowania charakteru poprzez stawianie wyzwań natomiast ZHR stwarzania warunków do harmonijnego i pełnego rozwoju człowieka.

Treść celów działalności określonych w statutach organizacji cechuje różnorodność. W ZHP nie ma w latach 1989-2019 ani jednego stałego elementu. Występuje on od 1990 r. i jest to „stwarzanie warunków do wszechstronnego, duchowego i fizycznego rozwoju człowieka” (Statut ZHP 1989, 1990, 1993, 1995, 1997, 2001, 2005, 2009, 2012, 2017), element ten w poszczególnych latach był jeszcze rozszerzany o rozwój:

- intelektualny, społeczny (1995, 1997);
- intelektualny, społeczny, emocjonalny (2001-2017) (Statut ZHP 1989, 1990, 1993, 1995, 1997, 2001, 2005, 2009, 2012, 2017). Pozostałe cele cechuje zmienność.

[illegible]

„Za główne cele swojego działania ZHP uznaje: 1) stwarzanie warunków do wszechstronnego, intelektualnego, społecznego, duchowego i fizycznego rozwoju człowieka, 2) nieskrępowane kształtowanie osobowości człowieka przy poszanowaniu jego prawa do wolności i godności, w tym wolności od wszelkich nałogów, 3) upowszechnianie i umacnianie w społeczeństwie przywiązania do wartości stanowiących fundament harcerskich zasad: wolności, prawdy, sprawiedliwości, demokracji, równouprawnienia, samorządności, tolerancji i przyjaźni, 4) upowszechnianie wiedzy o świecie przyrody, przeciwstawianie się jego niszczeniu przez cywilizację, kształtowanie potrzeby kontaktu z nieskażoną przyrodą, 5) stwarzanie warunków do nawiązywania i utrwalania silnych więzi międzyludzkich ponad podziałami rasowymi, narodowościowymi i wyznaniowymi.”						
„Za główne cele swojego działania ZHP uznaje: 1) stwarzanie warunków do wszechstronnego, intelektualnego, społecznego, duchowego, emocjonalnego i fizycznego rozwoju człowieka, 2) nieskrępowane kształtowanie osobowości człowieka odpowiedzialnego, przy poszanowaniu jego prawa do wolności i godności, w tym wolności od wszelkich nałogów, 3) upowszechnianie i umacnianie w społeczeństwie przywiązania do wartości: wolności, prawdy, sprawiedliwości, demokracji, samorządności, równouprawnienia, tolerancji i przyjaźni, 4) stwarzanie warunków do nawiązywania i utrwalania silnych więzi międzyludzkich ponad podziałami rasowymi, narodowościowymi i wyznaniowymi, 5) upowszechnianie wiedzy o świecie przyrody, przeciwstawianie się jego niszczeniu przez cywilizację, kształtowanie potrzeby kontaktu z nieskażoną przyrodą.”						
„1. Misją ZHP jest wychowywanie młodego człowieka, czyli wspieranie go we wszechstronnym rozwoju i kształtowaniu charakteru przez stawianie wyzwań. 2. ZHP wychowuje młodych ludzi na prawych, aktywnych i odpowiedzialnych obywateli w duchu wartości zawartych w Prawie Harcerskim. 3. Podstawą wychowania w ZHP są normy moralne, wywodzące się z uniwersalnych, kulturowych i etycznych wartości chrześcijaństwa. ZHP uznaje prawo każdego członka Związku do osobistego wyboru systemu wartości duchowych. 4. Za główne cele swojego działania ZHP uznaje: 1) stwarzanie warunków do wszechstronnego, intelektualnego, społecznego, duchowego, emocjonalnego i fizycznego rozwoju człowieka, 2) nieskrępowane kształtowanie osobowości człowieka odpowiedzialnego, przy poszanowaniu jego prawa do wolności i godności, w tym wolności od wszelkich nałogów,						

3) upowszechnianie i umacnianie w społeczeństwie przywiązania do wartości: wolności, prawdy, sprawiedliwości, demokracji, samorządności, równouprawnienia, tolerancji i przyjaźni, 4) stwarzanie warunków do nawiązywania i utrwalania silnych więzi międzyludzkich ponad podziałami rasowymi, narodowościowymi i wyznaniowymi, 5) upowszechnianie wiedzy o świecie przyrody, przeciwstawianie się jego niszczeniu przez cywilizację, kształtowanie potrzeby kontaktu z nieskażoną przyrodą.”									
„1. Misją ZHP jest wychowywanie młodego człowieka, czyli wspieranie go we wszechstronnym rozwoju i kształtowaniu charakteru przez stawianie wyzwań. 2. ZHP wychowuje młodych ludzi na prawych, aktywnych, zaradnych i odpowiedzialnych obywateli w duchu wartości zawartych w Prawie Harcerskim. 3. Podstawą wychowania w ZHP są normy moralne, wywodzące się z uniwersalnych, kulturowych i etycznych wartości chrześcijaństwa. ZHP uznaje prawo każdego członka Związku do osobistego wyboru systemu wartości duchowych. 4. Za główne cele swojego działania ZHP uznaje: 1) stwarzanie warunków do wszechstronnego, intelektualnego, społecznego, duchowego, emocjonalnego i fizycznego rozwoju człowieka, 2) nieskrępowane kształtowanie osobowości człowieka odpowiedzialnego, przy poszanowaniu jego prawa do wolności i godności, w tym wolności od wszelkich nałogów, 3) upowszechnianie i umacnianie w społeczeństwie przywiązania do wartości: wolności, prawdy, sprawiedliwości, demokracji, samorządności, równouprawnienia, tolerancji i przyjaźni, 4) stwarzanie warunków do nawiązywania i utrwalania silnych więzi międzyludzkich ponad podziałami rasowymi, narodowościowymi i wyznaniowymi, 5) upowszechnianie wiedzy o świecie przyrody, przeciwstawianie się jego niszczeniu przez cywilizację, kształtowanie potrzeby kontaktu z nieskażoną przyrodą.”									
„1. Misją ZHP jest wychowywanie młodego człowieka, czyli wspieranie go we wszechstronnym rozwoju i kształtowaniu charakteru przez stawianie wyzwań. 2. ZHP wychowuje młodych ludzi na prawych, aktywnych, zaradnych i odpowiedzialnych obywateli w duchu wartości zawartych w Prawie Harcerskim. 3. Podstawą wychowania w ZHP są normy moralne, wywodzące się z uniwersalnych, kulturowych i etycznych wartości chrześcijaństwa. ZHP uznaje prawo każdego członka Związku do osobistego wyboru systemu wartości duchowych. 4. Za główne cele swojego działania ZHP uznaje: 1) stwarzanie warunków do wszechstronnego, intelektualnego, społecznego, duchowego, emocjonalnego i fizycznego rozwoju człowieka,									

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Statut ZHR 1989, 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018.
Legenda: pogrubiono stałe zapisy.

Tabela nr 4. Przyporządkowanie celów działalności ZHP i ZHR według treści statutów w latach 1989-2019 do obszarów

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Statut ZHP 1989, 1990, 1993, 1995, 1997, 2001, 2005, 2009, 2012, 2017 oraz Statut ZHR 1989, 1990, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018.

W dokumentach przyjętych na lata 1999-2025 ZHP i ZHR określiły również cele swych działań wychowawczych w aktach strategicznych. ZHP w materiałach strategii ZHP („Strategia rozwoju ZHP” w latach 1999-2007; 2009; 2012-2017; „Strategia ZHP 2025”) a ZHR w aktach („Uchwała w sprawie przyjęcia celów i kierunków programowo-wychowawczych Związku na lata 2004-2006”, „Uchwała w sprawie celów i kierunków programowo-wychowawczych Związku na okres 2005-2011”, „Priorytety wychowawcze ZHR na lata 2008-2010, miała powstać Strategia 2012-2021”¹⁸). W wymienionych dokumentach stowarzyszenia stwierdziły, że najważniejszym celem ich działania jest wychowanie. Jednocześnie rekomendowały w opracowywaniu działań programowych (drużyn i innych jednostek) określone dążenia w pracy programowej (patrz tabela na s. 37).

W dokumentach strategicznych na lata 1999-2006 ZHP wskazuje globalne, ogólne pozazwiązkowe cele i dążenia działań programowych, takie jak: demokracja, zdrowie, integracja międzynarodowa, wymiana kulturowa i inne. Jednak od 2007 r. koncentruje się na problemie nieznośności i niestosowania metody harcerskiej oraz braku spójnej tożsamości w organizacji. W ostatniej Strategii założono w celach strategicznych na lata 2018-2025 działania zmierzające do zbudowania wyrazistej i spójnej tożsamości opartej o wspólne wartości harcerskie i wynikające z nich

¹⁸ Dokument jednak nie został opracowany. Pisałam w tej sprawie do rzecznik organizacji Barbary Sobieskiej. Otrzymałam odpowiedź 16 stycznia 2019 roku, w której opisano prace nad strategią w ZHR: „W związku ze specyfiką ZHR (dwie odrębne organizacje) realizując uchwały XI Zjazdu ZHR dotyczące strategii ZHR w 2010 r. Organizacja Harcerki (OH-ek) i Organizacji Harcerzy (OH-y) rozpoczęły własne prace nad strategiami. Wobec zróżnicowania celów wychowawczych i aktualnych potrzeb w obu organizacjach, nie stworzono wówczas jednego dokumentu strategicznego dla całego Związku. Po XII Zjeździe ZHR, w ramach prac nad strategią ZHR powołano przy Naczelnictwie międzyorganizacyjny (łączy przedstawicieli OH-ek i OH-y) Zespół "ZHR 2.0 – Sprawność – Wychowanie – Idea", który przygotował wewnętrzny dokument zawierający diagnozę ZHR AD 2013.

Uchwała nr 2 XIV Zjazdu ZHR dotycząca reformy władz naczelnych i reformy struktury organizacyjnej, spowodowała wznowienie w roku 2014 w Naczelnictwie i Radzie Naczelnej pracy nad weryfikacją wizji ZHR i stworzeniem strategii ZHR. Efektem tej pracy był Zjazd Strategiczny ZHR (zwołany w kwietniu 2015 w Poznaniu), podczas którego pracowano nad zagadnieniami strategicznymi w 5 obszarach: I. Kompetentna i zmotywowana kadra, II. Zintegrowane środowiska, III. Sprawna organizacja, IV. Przyjazne środowisko zewnętrzne, V. Rozwój liczebny. Wypracowane na i po Zjeździe Strategicznym materiały wewnętrzne dotyczące tematów I, II i V zostały przekazane do dalszych prac w Organizacji Harcerki i Organizacji Harcerzy. W wyniku tych prac w Organizacjach powstały inspiracje i plany strategiczne dotyczące wyżej wymienionych zagadnień. Obecnie, po XVI Zjeździe ZHR od czerwca 2018 r. przy Naczelnictwie działa Zespół ds. Strategii, który, zgodnie z postanowieniami uchwały nr VII XVI Zjazdu ZHR podjął prace nad weryfikacją i aktualizacją kierunków strategicznych ZHR wypracowanych podczas Zjazdu Strategicznego w Poznaniu.” (Informacja z korespondencji, 2019).

Tabela nr 5. Dążenia w pracy programowej w dokumentach ZHP i ZHR w latach 1999-2025

ZHP	ZHR
1999-2007 demokracja; zdrowie i kultura fizyczna; rozwój intelektualny; rozwój duchowy; rozwój emocjonalny; ról społecznych i budowania więzi międzyludzkich, integracja międzynarodowa i wymiana kulturowa; wychowanie ekonomiczne (Uchwała XXXII Zjazdu ZHP w sprawie strategii, 2001, s. 76).	2004-2006 kształtowanie tożsamości ideowej; podniesienie skuteczności wychowania i tu rozwój kadry instruktorskiej oraz podnoszenie metodycznego poziomu pracy jednostek i aktualizowanie metod wychowawczych; rozwój Związku (Uchwała Rady Naczelnej ZHR w sprawie przyjęcia celów, 2004, s. 157-158).
2007-2009 wzmocnienie wychowawczego charakteru organizacji; podniesienie jakości i skuteczności pracy metodą harcerską w gromadach i drużynach; wsparcie drużynowego w pracy wychowawczej przez całą organizację (Uchwała XXXIII Zjazdu ZHP w sprawie strategii, 2005, s. 90-93).	2005-2011 praca z kadłą (w tym uwzględnienie instruktorów nie tylko jako kadry, ale i jako wychowanków); wychowanie osoby (Uchwała w sprawie celów, 2004, s. 154-155). W długookresowych celach zwrócono uwagę na kształtowanie tożsamości ideowej w wymiarze formacji osobowej, wychowania patriotycznego i służby; podniesienie skuteczności wychowania poprzez pracę z kadłą instruktorską i uaktualnianie metod pracy; rozwój poprzez pozyskiwanie nowych środków i sprzymierzeńców (w tym również stworzenie systemu pracy z wycofującymi się i byłymi instruktorami); korektę rozwiązań metodycznych stosowanych w drużynach wielkomiejskich, miejskich, małomiasteczkowych i wiejskich (Uchwała w sprawie celów, 2004, s. 154-155).
2012-2017 postawienie drużynowego w centrum zainteresowania całej organizacji (stwierdzono, że wszystkie cele strategiczne, przyjmowane przez organizację, mają sens tylko wtedy, jeśli w wyniku ich realizowania poprawi się wsparcie organizacji dla drużynowego); dobry program drużyny; prosta dokumentacja (e-zhp); motywowanie i promowanie kadry; lepszy stan i czytelność finansów; przyjazna struktura (Uchwała XXXVII, 2011, s. 128-129).	2008-2010 podniesienie skuteczności oddziaływania wychowawczego poprzez pracę z kadłą; rozszerzenie oddziaływania wychowawczego ZHR na nowe obszary i grupy młodzieży; zwiększenie roli systemu stopni harcerskich w pracy wychowawczej z uczestnikami; wyposażenie programów działania jednostek harcerskich w treści umożliwiające właściwe oddziaływanie w obszarach wychowania sprawiających kadrze instruktorskiej szczególne trudności (Dokument Priorytety, 2008, s. 289-291).
2017-2025 skuteczni wychowawczo; odpowiedzialni społecznie; sprawni w działaniu (Uchwała nr 12, 2017, s. 158-160).	2016-2018[*] zwrócenie uwagi na: warunki działania ZHR w ośrodkach pozaakademickich, w szczególności w zakresie opracowania i wdrożenia narzędzi sprzyjających rozwojowi ZHR w takich miejscach; udział członków współdziałających w pracach Związku, w szczególności w zakresie opracowania i wdrożenia rozwiązań dot. rozwoju tzw. „Organizacji Przyjacioł” i większej aktywizacji członków współdziałających; kształcenie instruktorów w Związku jako priorytet działań rozwojowych; współpracę zagraniczną ZHR, w szczególności w obszarze współpracy z organizacjami harcerskimi działającymi poza granicami Kraju oraz w kontekście możliwości zlotu WOSM i WAGGS w Gdańsku w 2023 roku; prawne warunki działania harcerstwa w Polsce, w szczególności w kontekście prac nad ustawą o harcerstwie; materialne Zasoby Związku i możliwość ich wykorzystywania w pracy organizacyjnej i programowej; działania wychowawcze w ZHR w związku z 100. rocznicą odzyskania niepodległości przez Polskę (1918-2018) (Materiały zjazdu, 2018).

^{*}Źródło: opracowanie własne na podstawie: Uchwała XXXII Zjazdu ZHP w sprawie strategii, 2001, s. 76; Uchwała XXXIII Zjazdu ZHP w sprawie strategii, 2005, s. 90-93; Uchwała XXXVII, 2011, s. 128-129; Uchwała nr 12, 2017, s. 158-160; Uchwała Rady Naczelnej ZHR w sprawie przyjęcia celów, 2004, s. 157-158; Uchwała w sprawie celów, 2004, s. 154-155; Dokument Priorytety, 2008, s. 289-291; Materiały zjazdu, 2018.

*Nie udało mi się uzyskać dostępu do dokumentów ZHR z późniejszych lat.

postawy. Stowarzyszenie stwierdziło, że chce podjąć działania, w wyniku których jej członkowie i kadra zrozumieją i świadomie zastosują harcerski system wychowawczy. Zwłaszcza drużynowi w każdym działaniu stosują harcerski system wychowawczy, zaś w drużynach wykorzystywane będą instrumenty metodyczne i formy pracy kształtujące każdą ze sfer rozwoju człowieka. 10 grudnia 2017 r. zjazd ZHP przyjął uchwałę w sprawie Harcerskiego Systemu Wychowawczego, w której delegaci stwierdzili: „ZHP wskazuje na konieczność stosowania Harcerskiego Systemu Wychowawczego w pracy z dziećmi i młodzieżą. Dla prawidłowego jego funkcjonowania niezbędna jest praca wszystkich jednostek ZHP oraz praca z kadra ZHP w oparciu o metodę harcerską” (Uchwała nr 11, 2017, s. 155). Dalej powołując się na definicję harcerstwa przyjętą przez Radę Naczelną ZHP Uchwałą nr 42/XXXVIII z dnia 30 czerwca 2016 r. w sprawie definicji harcerstwa określono, że: „Elementami Harcerskiego Systemu Wychowania są: ideał wychowawczy¹⁹, metoda harcerska²⁰ oraz program działania²¹” (Uchwała nr 11, 2017, s. 155). W dokumencie podkreślono, że „Oddziaływanie wychowawcze prowadzone zgodnie z metodą harcerską dokonuje się głównie poprzez: przykład osobisty kadry wychowawczej, stopniowanie trudności, współzawodnictwo i współdziałanie, stwarzanie warunków do nauki samodzielności i odpowiedzialności m.in. poprzez powierzanie wychowankom zadań i obdarzanie ich zaufaniem oraz działanie w małych grupach rówieśniczych kierowanych również przez osoby niepełnoletnie” (Uchwała nr 11, 2017, s. 155). Zaakcentowano również, iż „wszelkie działania wychowawcze w organizacji powinny stwarzać warunki do wszechstronnego i harmonijnego rozwoju fizycznego, intelektualnego, emocjonalnego, społecznego i duchowego dzieci i młodzieży” (Uchwała nr 11, 2017, s. 155).

¹⁹ „Harcerski ideał wychowawczy to określony przez organizację harcerską zbiór szczegółowych celów wychowania i samorozwoju, ukierunkowanych na kształtowanie cech charakteru oraz postaw charakteryzujących świadomego i aktywnego obywatela państwa polskiego, przejawiających się w braterstwie, służbie i pracy nad sobą, a wyrażonych w formie Prawa Harcerskiego obowiązującego wszystkich członków organizacji” (Uchwała nr 11, 2017, s. 155).

²⁰ „Metoda harcerska to charakterystyczny dla wszelkich ruchów harcerskich i skautowych sposób osiągania zamierzonych efektów wychowawczych i samorozwojowych” (Uchwała nr 11, 2017, s. 155).

²¹ „Program działania to zbiór przedsięwzięć i zadań, których zrealizowanie powinno skutkować osiągnięciem zamierzonych efektów prowadzących stopniowo do celów wychowania i samorozwoju określonych w ideale wychowawczym. Program powinien być dostosowany do każdej osoby podlegającej oddziaływaniu harcerskiemu i do każdego, tworzonego przez tę osobę środowiska” (Uchwała nr 11, 2017, s. 155).

ZHR w swych dokumentach od początku koncentruje się na kształtowaniu tożsamości ideowej; podniesieniu skuteczności wychowania (również poprzez rozwój, kształcenie kadry instruktorskiej) oraz podniesieniu metodycznego poziomu (Uchwała nr 11, 2017, s. 155).

Obie organizacje w dokumentach określają postawy, jakie zamierzają kształtować, rozwijać, czy też pobudzać do ich samorozwoju. Ich zestawienie zamieściłam poniżej, patrz tabela.

Tabela nr 6. Postawy, które chcą kształtować ZHP i ZHR

ZHP	ZHR
Treści	
– powinien być patriotą – znać swoje korzenie i historię swojego kraju. Szanuje je i umiejętnie z nich czerpie. Ma świadomość tego, co jest jego ojczyzną, bo żeby kogoś kochać – trzeba go znać. Wie, z jakich polskich osiągnięć, wydarzeń, rodaków może być dumny. Patrzy w przyszłość z odwagą. Nie zapomina o tym, co było, ale nie żyje przeszłością. Na co dzień swój patriotyzm realizuje przede wszystkim przez odpowiedzialną postawę obywatela; – powinien być świadomym obywatelem, czyli aktywnym uczestnikiem społeczności, do której należy. Umieć pracować w zespole, podejmować wyzwania, inicjować działania, realizować cele, wykazywać się chęcią działania. Znać swoje prawa i obowiązki wobec kraju i świadomie z nich korzystać, szanując demokrację, w tym demokratycznie wybrane władze; – powinien być człowiekiem odpowiedzialnym – za siebie, za rzetelne wykonywanie obowiązków, za własne decyzje, które podejmuje w sposób świadomy. Bierze odpowiedzialność za każde dane słowo. W sposób odpowiedzialny podchodzi do życia i współtworzy wspólnoty; – powinien być aktywnym członkiem wspólnot – lokalnej, rodzinnej, uczelnianej, szkolnej, zawodowej itd. Umiejętnie godzić i równoważyć obowiązki wynikające z pełnienia różnych ról społecznych. Nie zaniedbuje żadnej dziedziny życia. Ustala właściwe priorytety, jest świadomy swoich możliwości i przekłada je na pełnienie różnych ról. Wciela w czyn idee służby;	– dawanie świadectwa wiary i zasad chrześcijańskich w życiu codziennym i harcerskiej służbie; – przysposobienie do służby bliźniemu w miłości i wierności poczyną; – włączenie się w budowę cywilizacji życia i miłości, kształtowanie postaw szacunku dla życia od poczęcia aż do naturalnej śmierci; – rozwijanie postawy aktywnej obrony prawdy i walki ze złem i przeciwstawiania się relatywizmowi, zakłamaniu, korupcji, przemocy; – rozwijanie pogody ducha, entuzjazmu i optymizmu, siły woli i wytrwałości oraz umiejętności wyznaczania sobie realnych celów; – wychowanie do dialogu z drugim człowiekiem, począwszy od wzajemnej akceptacji i zrozumienia opartych na szacunku dla godności osoby, poprzez budowanie więzi międzyludzkich i animację wspólnych działań aż po tworzenie wspólnot; – wychowanie do świadomego szukania swojego powołania, w tym w szczególny sposób do ugruntowania podstawowego powołania do współtworzenia własnej rodziny i współodpowiedzialności za nią oraz do wypełniania przypadających w tej rodzinie funkcji; – kształtowanie zmysłu obywatelskiego i cnót społecznych: odpowiedzialności za swoje czyny i za wspólnotę, aktywności społecznej, pracowitości, rzetelności, odwagi i poświęcenia; – kształtowanie szacunku dla pracy ludzkiej jako wartości społecznej, fachowości i rzetelności wykonywania każdej pracy;

– powinien być prawy-uczciwy i żyć w zgodzie z zasadami (wynikającymi z wartości uniwersalnych, społecznych, Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego, wyznawanej religii), czyli jest człowiekiem o ukształtowanym, uporządkowanym i stabilnym systemie wartości. Umie odróżniać dobro od zła. Ma mocny charakter, konsekwentnie postępuje zgodnie z przyjętymi zasadami, potrafi poradzić sobie w trudnych sytuacjach życiowych, nie przekraczając przy tym norm moralnych. Poszukuje autorytetów i sam staje się autorytetem, cechuje się wysoką kulturą osobistą, dba o jakość życia; – powinien być człowiekiem otwartym i radosnym, pozytywnie podchodzącym do siebie, do drugiego człowieka, do świata. Nie wznosi barier, tylko buduje mosty. Ma zaufanie do ludzi. Umie słuchać, jest wrażliwy na piękno i na drugiego człowieka, umie i chce się uczyć się od innych. Jest otwarty na różne problemy, zagadnienia. Wprowadza w czyn ideę braterstwa. Jest obywatelem świata – ma horyzonty szersze niż granice kraju czy kultur, szanuje innych ludzi i ich odmienność; – powinien być człowiekiem uczącym się, czyli gotowym na zmiany – stale poszukiwać rozwiązań i zadań, uczyć się (nie tylko na błędach), być ciekawym świata, poszukiwać i selekcjonować informacje, odnajdywać siebie w procesie zmian oraz chętnie zdobywać wiedzę i wykształcenie oraz doświadczenia. Pracuje nad sobą całe życie – planuje swój rozwój, stara się być wszechstronny, mieć pasję, odważnie podejmować wyzwania i konsekwentnie realizować cele. Chce wiedzieć więcej niż wie i umieć więcej niż umie; – powinien być dzielnym i zaradnym, potrafić radzić sobie w każdej sytuacji, być kreatywnym, umieć znaleźć pomoc w sytuacjach trudnych, dobrze gospodarować czasem, pieniędzmi, sprzętem. Jest przedsiębiorczy, chce pozostawić świat lepszym niż go zastał; – powinien dbać o zdrowie ciała i ducha, czyli być odpowiedzialnym za swoje zdrowie, znaleźć dla siebie zdrowe drogi życia i aktywne formy spędzania wolnego czasu. Nie ulega żadnym nałogom, ma silną wolę.	– naukę praworządności opartej na umiłowaniu prawdy we wszelkiej aktywności zarówno prywatnej jak i publicznej, przeciwstawianie się partykularnemu i wypaczonemu tworzeniu i interpretowaniu prawa, dążenie do ugruntowania autorytetu działań o charakterze prawnym i legalnym oraz wdrażanie zasad demokracji jako systemu regulującego stosunki międzyludzkie dla dobra publicznego i indywidualnego obywateli; – wychowanie w duchu umiłowania ojczyzny i szacunku do jej historii, odczytywanie i naukę postaw patriotycznych we współczesnej rzeczywistości, rozumienie i współtworzenie dorobku narodowego, pielęgnowanie i pomnażanie dorobku kultury i tradycji narodowej, idące w parze z otwarciem na rzeczywiste wartości płynące z Europy i świata oraz na problemy innych narodów; – służbę wobec wspólnot i społeczeństwa, rozumianą jako służba Bogu i służba Polsce, tworząca wśród kultury współczesnego egoizmu obszar troski o pełne wychowanie dzieci i młodzieży; – wypełnianie społecznej roli ZHR (drużyn, hufców, chorągwi i całego Związku) jako środowiska wychowania i służby; – publiczne zaistnienie przedstawicieli harcerstwa w środowiskach społecznych, także jako wychowawców oddziaływujących z pozycji etyki chrześcijańskiej; – kształtowanie elit społecznych o wysokich normach społecznych (ludzi mądrych, o dużym potencjale intelektualnym, żyjących odważnie w zgodzie z wartościami), kształtowanie uczuć, osobowości i charakteru; – prowadzenie działań profilaktycznych polegających na promocii zdrowego stylu życia i dbałości o rozwój fizyczny oraz zapobieganie zagrożeniom poprzez rozwijanie umiejętności radzenia sobie z wymogami życia.
--	---

Treści wspólne

patriota, obywatel, współtwórca wspólnoty, praworządny, odpowiedzialny, potrafiący podejmować dialog, uczący się, wypełniający role społeczne, dbający o zdrowie ciała i ducha, radosny.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Uchwała XXXIII Zjazdu ZHP w sprawie Podstaw, 2005, s. 102; Podstawowe zasady, 2005, s. 162-163.

ZHP zakłada kształtowanie człowieka do określonego wzoru, ZHR akcentuje stwarzanie mu warunków do rozwoju. Obie organizacje w swych celach wychowania zmierzają do kształtowania/stwarzania warunków do wyrabiania w sobie następujących postaw/cnót: patrioty, obywatela, współtwórcy wspólnoty, praworządnego, odpowiedzialnego, potrafiącego podejmować dialog, uczącego się, wypełniającego role społeczne, dbającego o zdrowie ciała i ducha, radosnego. W obu organizacjach szczególnie akcentowana jest postawa pomocy i służenia innym.

Tabela nr 7. Porównanie treści dotyczących postawy pomocy i służenia innym w ZHP i ZHR

ZHP	ZHR
Treści	
Skuteczne kształtowanie młodego człowieka w duchu Prawa Harcerskiego przynosi efekty w postaci trwałych postaw. Człowiek ukształtowany w zgodzie z wartościami przyjętymi w naszym harcerskim ruchu wyróżnia się braterskim stosunkiem do innych, przyjacielską i serdeczną postawą wobec wszystkich ludzi, gotowością i umiejętnością bezinteresownej służby innym ludziom, Bogu i Polsce oraz ciągłą pracą nad sobą, nieustannym kształtowaniem i doskonaleniem własnej osobowości. Jest gotowy wymagać od siebie, nawet, jeżeli inni od niego nie wymagają. (...) – służba Bogu – wynikająca z wiary bądź osobistego stosunku do duchowych wartości życia – takich jak: miłość, prawda, dobro, sprawiedliwość, wolność, piękno, przyjaźń, braterstwo, nadzieja, – służba Polsce – wynikająca z poczucia przynależności do wspólnoty narodowej i kulturowej, miłości Ojczyzny, godności narodowej, szacunku dla państwa i jego historii, – służba sobie i innym – wynikająca z osobistej odpowiedzialności za indywidualny rozwój i z osobistego stosunku do społeczeństwa, poczucia odpowiedzialności za rodzinę, lokalną społeczność, kraj i cały świat, a także z szacunku dla innych i do świata przyrody. Idee braterstwa, służby i pracy nad sobą przyswiecają harcerskim działaniom na co dzień.	Podstawy ideowe harcerskiego systemu wychowawczego opierają się na wyrażonej przez każdego członka Związku woli służby Bogu, Polsce i bliźnim. Tak rozumiana służba Bogu to identyfikowanie się z zasadami wyznawanej wiary i wypełnianie wynikających z niej obowiązków, służba Polsce oznaczająca powinności patriotyczne i obywatelskie, a także służba bliźnim oparta na poczuciu przynależności i współodpowiedzialności za wspólnotę, w których harcerka czy harcerz żyją – wspólnotę ogólnoludzką, narodową, lokalną i wreszcie najbliższą – rodzinę. Dzięki takiej postawie harcerze stają się użyteczni jako obywatele – czynni, odpowiedzialni, aktywni uczestnicy życia społecznego. Z nakazów służby bliźniemu wypływa również nakaz służby sobie rozumiany jako odpowiedzialność za własny, zgodny z ideałami harcerskimi rozwój. (...) Odwołując się do teorii pedagogicznych, podstawą wychowania harcerskiego jest personalizm chrześcijański, który bierze pod uwagę odrębność i wyjątkowość osoby ludzkiej. W wymiarze pedagogicznym personalizm porządkuje relację pomiędzy samodoskonaleniem, służbą oraz celami wychowania i wyjaśnia, iż człowiek jest istotą potencjalną, a zatem dynamiczną. Oznacza to, że zawsze jest on w stanie postąpić o krok dalej na drodze realizacji swojego powołania. Człowiek zmierza ku pełni w sposób najdoskonalszy, gdy ofiarowuje siebie w służbie. Jednak by móc służyć drugiemu, by móc nachylić swoją wolną wolę ku bliźniemu, człowiek musi w pełni sobą rozporządzać, w pełni odpowiadać za siebie i swoje wybory.

	Temu celowi służy samodoskonalenie we wszystkich wymiarach: duchowym, emocjonalnym, intelektualnym, fizycznym i społecznym. Zatem człowiek nie inwestuje w siebie oprócz służby bliżniemu, lecz po to, by móc służyć jak najbardziej umiejętnie, odpowiedzialnie, niezawodnie, uczciwie, bezinteresownie.
Treści wspólne	
służba Bogu, Polsce, bliźnim, sobie	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Podstawy, 2005; Podstawowe zasady, 2005.

Organizacje określają postawę służby: Bogu, Polsce, bliźnim, sobie. Przy czym ZHR wiąże służbę z zasadami wyznawanej wiary powołując się na personalizm chrześcijański. ZHP dookreślając służbę Bogu stwierdza, że wynika ona z: „wiary bądź osobistego stosunku do duchowych wartości życia – takich jak: miłość, prawda, dobro, sprawiedliwość, wolność, piękno, przyjaźń, braterstwo, nadzieja” (Podstawy, 2005; Podstawowe zasady, 2005).

Oba stowarzyszenia określają siebie w dokumentach zjazdowych i deklaracjach jako organizacje wychowawcze, przy czym ZHR dodatkowo jako ideową. Co ciekawe, ZHR zachowuje spójność w dokumentach zjazdowych i statucie, natomiast ZHP nie. Obie organizacje w swoich statutach dookreśliły charakter działalności organizacji. Przy czym ZHR od początku konsekwentnie utrzymywał w mocy zapisy definiujące charakter stowarzyszenia: „ZHR jest organizacją ideowo-wychowawczą” (Statut ZHR 1989, 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018). Natomiast ZHP zmieniał zapisy w kolejnych latach. Jedynym stałym dookreśleniem charakteru organizacji występującym we wszystkich latach jest określenie „dobrowolne, patriotyczne stowarzyszenie” (Statut ZHP 1989, 1990, 1993, 1995, 1997, 2001, 2005, 2009, 2012, 2017), pozostałe są zmienne. Poniżej wymieniam te, które wystąpiły więcej niż raz: „wychowawczym” (1989-2001) (Statut ZHP 1989, 1990, 1993, 1995, 1997, 2001); wychowanie „opiera się na humanistycznych normach moralnych, wywodzących się z uniwersalnych, kulturowych²² i etycznych wartości chrześcijaństwa, kształtuje postawy szacunku wobec każdego człowieka, uznając światopogląd za sprawę osobistą każdego członka Związku.” (1990-2001) (Statut ZHP, 1990, 1993, 1995, 1997, 2001, 2005, 2009, 2012, 2017); „ZHP jest członkiem światowej rodziny skautowej zrzeszonej w Światowej Organizacji Ruchu Skautowego (WOSM) i Światowym Stowarzyszeniu Przewodniczek i Skautek (WAGGS), działa zgodnie z zasadami,

²² W 1990 r. pisane uniwersalnych/kulturowych.

Zmienne jest również dookreślenie kategorii osób, do której adresuje swoje działania ZHP. W treściach ujęto: zuchy, harcerzy, harcerzy starszych oraz instruktorów (1989-1997) (Statut ZHP 1989, 1990, 1993, 1995, 1997); i: – działaczy harcerskich (1989), działaczy (1990) (Statut ZHP 1989, 1990); – seniorów (1995-1997) (Statut ZHP, 1995, 1997); – otwartym dla wszystkich bez względu na pochodzenie, rasę czy wyznanie (1995-2017) (Statut ZHP 1995, 1997, 2001, 2005, 2009, 2012, 2017).

Tabela nr 8. Charakter ZHP według treści statutów w latach 1989-2019

[illegible]

„1. ZHP jest wychowawczym, patriotycznym, dobrowolnym i samorządnym stowarzyszeniemuchów, harcerzy, harcerzy starszych oraz instruktorów i działaczy. 2. Postanowienia Statutu, w których mowa o harcerzu, harcerzu starszym, instruktorze, działaczu, stosuje się odpowiednio do harcerek, harcerek starszych, instruktorek, działaczek. 3. Wychowanie w ZHP opiera się na humanistycznych normach moralnych, wywodzących się z uniwersalnych, kulturowych i etycznych wartości chrześcijańskich, kształtuje postawy szacunku wobec każdego człowieka, uznając światopogląd za sprawę osobistą każdego członka Związku.”					
„1. ZHP jest wychowawczym, patriotycznym, dobrowolnym i samorządnym stowarzyszeniemuchów, harcerzy, harcerzy starszych oraz instruktorów i seniorów, otwartym dla wszystkich bez względu na pochodzenie, rasę czy wyznanie. 2. Postanowienia Statutu, w których mowa o harcerzu, harcerzu starszym, instruktorze, seniorze, stosuje się odpowiednio do harcerek, harcerek starszych, instruktorek, seniorek. 3. Wychowanie w ZHP opiera się na normach moralnych, wywodzących się z uniwersalnych, kulturowych i etycznych wartości chrześcijańskich, kształtuje postawy szacunku wobec każdego człowieka, uznając system wartości duchowych za sprawę osobistą każdego członka Związku. 4. ZHP jest członkiem światowej rodziny skautowej zrzeszonej w Światowej Organizacji Ruchu Skautowego (WOSM) i Światowym Stowarzyszeniu Przewodniczek i Skautek (WAGGGS), działa zgodnie z zasadami, celami i metodą wprowadzoną przez założyciela skautingu Roberta Baden-Powella i rozwiniętą przez Andrzeja Małkowskiego.”					
„1. ZHP jest wychowawczym, patriotycznym, dobrowolnym i samorządnym stowarzyszeniem otwartym dla wszystkich bez względu na pochodzenie, rasę czy wyznanie. 2. Postanowienia Statutu, w których mowa o harcerzu, instruktorze, seniorze i działaczu, stosuje się odpowiednio do harcerek, instruktorów, seniorek i działaczek. 3. Wychowanie w ZHP opiera się na normach moralnych, wywodzących się z uniwersalnych, kulturowych i etycznych wartości chrześcijańskich, kształtuje postawy szacunku wobec każdego człowieka, uznając system wartości duchowych za sprawę osobistą każdego członka Związku. 4. ZHP jest członkiem światowej rodziny skautowej zrzeszonej w Światowej Organizacji Ruchu Skautowego (WOSM), Światowym Stowarzyszeniu Przewodniczek i Skautek (WAGGGS) i Międzynarodowym Bractwie Skautów i Przewodniczek (ISGF), działa zgodnie z zasadami, celami i metodą, wprowadzonymi przez założyciela skautingu Roberta Baden-Powella i rozwiniętymi przez Andrzeja Małkowskiego.”					

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Statut ZHP 1989, 1990, 1993, 1995, 1997, 2001, 2005, 2009, 2012, 2017.

Zapisy dotyczące charakteru organizacji w ZHR cechuje dużo większa stałość (Statut ZHR 1989, 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018). W latach 1989-2019 stowarzyszenie dookreśliło swój charakter w następujący sposób: „Związek jest organizacją ideowo-wychowawczą skupiającą dzieci, młodzież; Ideały wychowawcze organizacji są określone przez Przyrzeczenie, Prawo Harcerskie oraz Obietnicę i Prawo Zuchowe; Związek kontynuuje tradycje polskiego skautingu i harcerstwa i w związku z tym używa tradycyjnego hymnu, odznak i symboliki harcerskiej; Związek jest niezależny organizacyjnie i ideowo od jakiegokolwiek partii politycznej; Związek opiera swoją działalność wychowawczą na społecznej pracy członków” (Statut ZHR 1989, 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018).

Względnie stałe jest również dookreślenie kategorii osób, do których adresuje swoje działania ZHR. We wszystkich statutach występuje zapis, że ZHR adresuje swoją działalność do „dzieci, młodzieży i dorosłych” (1989-2018), (Statut ZHR 1989, 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018). Zmiennie występują jeszcze następujące: „instruktorów harcerskich” (1989-1990), (Statut ZHR 1989, 1990) oraz „przyjaciół harcerstwa” (1990), (Statut ZHR 1990).

Tabela nr 9. Charakter ZHR według treści statutów w latach 1989-2019

Zapisy statutu/lata	1989	1990	1995	1999	2006	2008	2010
„1. Związek jest organizacją ideowo-wychowawczą skupiającą dzieci, młodzież i instruktorów harcerskich. Ideale wychowawcze organizacji są określone przez Przyrzeczenie, Prawo Harcerskie oraz Obietnicę i Prawo Zuchowe stanowiące załącznik do niniejszego Statutu. 2. Związek wychowuje młodzież w oparciu o zasady etyki chrześcijańskiej. Jest organizacją otwartą światopoglądowo dla wszelkich głębokich i autentycznych przekonań inspirujących zgodną z Przyrzeczeniem i Prawem Harcerskim postawę osobistą. 3. Związek kontynuuje tradycje polskiego skautingu i harcerstwa i w związku z tym używa tradycyjnego hymnu, odznak i symboliki harcerskiej. 4. Związek jest niezależny organizacyjnie i ideowo od jakiejkolwiek partii politycznej. 5. Związek opiera swoją działalność wychowawczą na społecznej pracy członków.”							
„a) Związek jest organizacją ideowo-wychowawczą skupiającą dzieci, młodzież i instruktorów harcerskich oraz przyjaciół harcerstwa. Ideale wychowawcze organizacji są określone przez Przyrzeczenie, Prawo Harcerskie oraz Obietnicę i Prawo Zucha. (...)*. b) w uzasadnionych wypadkach Rada Naczelna ustali w regulaminie wewnętrznym inne sformułowania Przyrzeczenia i Prawa Harcerskiego. 2. Związek wychowuje młodzież w oparciu o zasady etyki chrześcijańskiej. Jest organizacją otwartą światopoglądowo dla wszelkich głębokich i autentycznych przekonań inspirujących zgodną z Przyrzeczeniem i Prawem Harcerskim postawę osobistą. 3. Związek kontynuuje tradycje polskiego skautingu i harcerstwa i w związku z tym używa tradycyjnego hymnu, odznak i symboliki harcerskiej. 4. Związek jest niezależny organizacyjnie i ideowo od jakiejkolwiek partii politycznej. 5. Związek opiera swoją działalność wychowawczą na społecznej pracy członków.”							
„1. Związek jest organizacją ideowo-wychowawczą skupiającą dzieci, młodzież i dorosłych. 2. Związek pracuje metodą harcerską. 3. Ideale wychowawcze Związku określa Przyrzeczenie, Prawo Harcerskie oraz Obietnica i Prawo Zucha (...)*. 4. Związek wychowuje w oparciu o wartości chrześcijańskie. Jest organizacją otwartą dla wszystkich osób poszukujących wiary, których postawa osobista jest inspirowana Prawem i Przyrzeczeniem Harcerskim. 5. Związek kontynuuje i rozwija tradycje polskiego skautingu i harcerstwa – w związku z tym używa tradycyjnego hymnu, odznak i symboliki harcerskiej. 6. Związek jest niezależny organizacyjnie i ideowo od jakiejkolwiek partii politycznej. 7. Związek opiera swoją działalność wychowawczą na społecznej pracy członków.							

Stowarzyszenia w zapisach statutów, powołują się na następujące wartości:

Tabela nr 10. Wartości według treści statutów w latach 1989-2019

Organi- zacja	Ele- menty	Lata								
		1989	1990	1993	1995	1997	2001	2005	2012	2017
ZHP	treść	humanistyczne normy moralne	humanistyczne normy moralne , wywodzące się z uniwersalnych/ kulturowych i etycznych wartości chrześcijańskich	humanistyczne normy moralne , wywodzące się z uniwersalnych, kulturowych i etycznych wartości chrześcijańskich	(humanistyczne) normy moralne , wywodzące się z uniwersalnych, kulturowych i etycznych wartości chrześcijańskich	normy moralne , wywo- dzące się z uniwersalnych, kul- turowych i etycznych wartości chrześcijańskich		wartości zawarte w Prawie Har- cerskim, normy moralne , wywo- dzące się z uniwersalnych, kul- turowych i etycznych wartości chrześcijańskich		
	stałe treści	normy moralne								
ZHR	rok	1989	1990	1995	1999	2006	2008	2010	2017	
	treść	zasady etyki chrześcijańskiej		wartości chrześcijańskie						
	stałe treści	chrześcijaństwo								
Wspólne dla ZHP i ZHR	wartości chrześcijańskie od 1990 r.									

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Statut ZHP 1989, 1990, 1993, 1995, 1997, 2001, 2005, 2009, 2012, 2017 oraz Statut ZHR 1989, 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018).

Legenda: pogrubiono stałe zapisy.

W ZHP powoływano się najpierw na humanistyczne normy moralne (1989), (Statut ZHP 1989), którym w 1990 r. dodano dookreślenia „wywodzące się z uniwersalnych, kulturowych i etycznych wartości chrześcijańskich” (Statut ZHP, 1990). W 1995 roku kategoria „humanistyczne” została ujęta w nawias, aby w 1997 i kolejnych latach już się nie pojawić (Statut ZHP 1995, 1997, 2001, 2005, 2009, 2012, 2017). Od 2005 roku dodano określenie „wartości zawarte w Prawie harcerskim” (Statut ZHP, 2005, 2009, 2012, 2017).

ZHR cechuje większa stałość w powoływaniu się na wartości, są nimi od początku chrześcijaństwa, najpierw określane jako „zasady chrześcijańskie” (Statut ZHR, 1989, 1990, 1992) a od 1995 r. jako „wartości chrześcijańskie” (Statut ZHR, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018).

Ogólne cele wychowania

Na użytek praktyki harcerskiej z naczelnych celów wychowania harcerskiego wyprowadza się normy zachowania ujęte w postaci kodeksów norm postępowania, zróżnicowanych dla poszczególnych grup wiekowych organizacji. Zasady te są w większości oparte na pozytywnym imperatywie postaw, choć zdarzają się w nich również zakazy czy nakazy. Wyróżnia się m.in. następujące: Obietnicę i Prawo Zucha, Przrzeczenie i Prawo Harcerskie, Kodeks Wędrowniczy, Zobowiązanie Instruktorskie²³.

W obu organizacjach w latach 1989-2019 wykorzystywano w pracy wychowawczej następujące kodeksy moralne²⁴ odpowiednie dla danych grup wiekowych.

Obietnica i Prawo Zucha

Dla najmłodszej grupy – zuchów, określone raz Obietnica i Prawo Zucha, w analizowanym okresie nie podlegały zmianom, w ZHP obowiązywały określone 1989 roku kodeksy (Obietnica ZHP, 1989; Obietnica ZHR, 1989). Treść roty obietnicy, jak i prawa są identyczne w obu stowarzyszeniach, patrz tabela nr 11.

Tabela nr 11. Treść Obietnicy Zucha w ZHP i ZHR, w latach 1989-2019

ZHP	ZHR
Obiecuje być dobrym zuchem, zawsze przestrzegać Prawa Zucha	Obiecuje być dobrym zuchem i zawsze przestrzegać Prawa Zucha

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Obietnica ZHP 1989, Obietnica ZHR 1989.

²³ Analizą nie objęłam zobowiązania instruktorskiego, kodeksu wędrowniczego.

²⁴ W latach 1989-2019 ukazały się m.in. następujące analizy tych kodeksów moralnych: Grodecka, 2017; Mirowski, 1997, s. 7-9; Olbrycht, 2017; Prawo, 1997, s. 9-11; Śliwerski 2012.

Obietnica jest dobrowolnym zobowiązaniem składającym się z następujących elementów:

Tabela nr 12. Elementy i treść Obietnicy Zucha

Składnik	Intencja	Forma aktywności	Określenie podmiotu	Czas obowiązywania	Wartość
treść obietnicy	obietuję	być dobrym przestrzegać	zuchem	zawsze	Prawa Zucha

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Obietnica ZHP, 1989; Obietnica ZHR 1989.

Prawo Zucha zbudowane jest z sześciu punktów, w 1989 r. w obu organizacjach zawiera takie same treści (Prawo Zucha ZHP, 1989; Prawo Zucha ZHR, 1989). W 1995 roku w obu organizacjach zmieniono treść pierwszego punktu Prawa Zucha, dodano w treści Boga: zuch kocha Boga i Polskę (Prawo Zucha ZHP, 1995; Prawo Zucha ZHR, 1995).

Można wyróżnić następujące wartości występujące w zapisach Prawa Zucha: „Polska, dzielność, prawda, obowiązki, inni ludzie, samodoskonalenie” w 1989-1995 roku a od 1995 roku dodatkowo „Boga”.

Tabela nr 13. Treść Prawa Zucha w ZHP i ZHR, w latach 1989-2019

ZHP	ZHR
1989	1989-2019
1. Zuch kocha Polskę. 2. Zuch jest dzielny. 3. Zuch mówi prawdę. 4. Zuch pamięta o swoich obowiązkach. 5. Wszystkim jest z zuchem dobrze. 6. Zuch stara się być coraz lepszy.	1. Zuch kocha Polskę. 2. Zuch jest dzielny. 3. Zuch mówi prawdę. 4. Zuch pamięta o swoich obowiązkach. 5. Wszystkim z zuchem jest dobrze. 6. Zuch stara się być coraz lepszy.
1995	
1. Zuch kocha Boga i Polskę. 2. Zuch jest dzielny. 3. Zuch mówi prawdę. 4. Zuch pamięta o swoich obowiązkach. 5. Wszystkim jest z zuchem dobrze. 6. Zuch stara się być coraz lepszy.	1. Zuch kocha Boga i Polskę. 2. Zuch jest dzielny. 3. Zuch mówi prawdę. 4. Zuch pamięta o swoich obowiązkach. 5. Wszystkim jest z zuchem dobrze. 6. Zuch stara się być coraz lepszy.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Prawo Zucha ZHP, 1989, 1995; Prawo Zucha ZHR, 1989, 1995.

Przyrzeczenie i Prawo Harcerki i Harcerza

Przyrzeczenie i Prawo Harcerki i Harcerza zmieniane były w obu stowarzyszeniach w latach 1989-2019.

Przyrzeczenie

W obu organizacjach Przyrzeczenie zmieniane było trzykrotnie, w tych samych latach 1989, 1990, 1995. Od 1995 r. nie zostało zmienione i w obu organizacjach brzmi tak samo²⁵.

W latach 1989-1995 zarówno ZHP, jak i ZHR, w krótkich okresach zastosowały dwie alternatywne rotę Przyrzeczenia Harcerskiego – dla osób wierzących (z Bogiem) i dla niewierzących z inaczej określonymi wartościami najwyższymi.

Tabela nr 14. Treść i dookreślenia Przyrzeczenia w myśl zapisów statutów ZHP i ZHR, w latach 1989-2019

ZHP		ZHR	
1989			
Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Polsce, chętnie pomagać każdemu człowiekowi, być posłusznym Prawu Harcerskiemu.		Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Bogu i Polsce, nieść chętną pomoc bliźnim i być posłusznym Prawu Harcerskiemu.	Harcerze niewierzący mogą na własne życzenie składać Przyrzeczenie w brzmieniu: Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Dobru Najwyższemu i Polsce, nieść chętną pomoc bliźnim i być posłusznym Prawu Harcerskiemu.
1990			
Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Bogu i Polsce, nieść chętną pomoc bliźnim i być posłusznym Prawu Harcerskiemu	lub do wyboru przez składającego Przyrzeczenie: Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Polsce, dążyć do Prawdy i Sprawiedliwości, nieść chętną pomoc bliźnim i być posłusznym Prawu Harcerskiemu.	Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Bogu i Polsce, nieść chętną pomoc bliźnim i być posłusznym Prawu Harcerskiemu.	W uzasadnionych wypadkach Rada Naczelna ustali w regulaminie wewnętrznym inne sformułowania Przyrzeczenia i Prawa Harcerskiego.

²⁵ W 2022 roku, czyli okresie, który nie podlega analizie, LXII ZHP przyjął alternatywną rotę Przyrzeczenia, następującej treści: „Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Polsce, stać na straży harcerskich zasad, nieść chętną pomoc bliźnim i być posłusznym/posłuszną Prawu Harcerskiemu” (Zjazd ZHP przyjął, 2022).

1995-2019	
Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Bogu i Polsce, nieść chętną pomoc bliźnim i być posłusznym Prawu Harcerskiemu.	Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Bogu i Polsce, nieść chętną pomoc bliźnim i być posłusznym Prawu Harcerskiemu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Marszałek 2014c; 2018b; 2017f.

W latach 1989-1990 ZHR zastosował zapis „Dobro Najwyższe” (Statut ZHR, 1989, 1990). W 1990 roku przyjęto w ZHR tylko jedną rotę Przyrzeczenia i stwierdzono: „Związek wychowuje młodzież w oparciu o zasady etyki chrześcijańskiej. Jest organizacją otwartą światopoglądowo dla wszelkich głębokich i autentycznych przekonań inspirujących zgodną z Przyrzeczeniem i Prawem Harcerskim postawę osobistą” (Statut ZHR, 1990, s. 33). Jednocześnie w latach 1990-1995 w ZHR stosowano zapis, iż „w uzasadnionych wypadkach Rada Naczelna ustali w regulaminie wewnętrznym inne sformułowania Przyrzeczenia i Prawa Harcerskiego” (Statut ZHR, 1990, s. 33-55). Podczas obrad komisji ideowej IV Walnego Zjazdu ZHR w 1995 r., postawiono wniosek, aby „ustanowić alternatywną rotę Przyrzeczenia i pierwszy punkt Prawa Harcerskiego, w którym Boga zastąpiono by pojęciem Dobra Najwyższego. Wniosek ten wywołał duże dyskusje. Większość dyskutantów starała się nie tylko wykazać mglistość pojęcia Dobra Najwyższego, ale przede wszystkim określić ZHR jako organizację zdecydowanie chrześcijańską. Konkluzją spotkania była opinia, że Związek otwarty jest dla osób wierzących i niewierzących (rozumianych jako ludzi poszukujących Boga), zaś zamknięty dla osób negujących istnienie Boga i szerzących swoje przekonania. Następnie próbowano zachować zapis dotychczasowego Statutu, zezwalający Radzie Naczelnej skonstruować inną rotę Przyrzeczenia i Prawa Harcerskiego. Ten wniosek także nie przeszedł” (Relacja Komisji, 1995, s. 542).

Podczas tego zjazdu uchwalono jednak zmianę statutu. Umieszczono w nim sformułowanie, w którym dookreślono, iż „Związek wychowuje w oparciu o wartości chrześcijańskie. Jest organizacją otwartą dla wszystkich osób poszukujących wiary, których postawa osobista jest inspirowana Prawem i Przyrzeczeniem Harcerskim” (Statut ZHR, 1995, s. 57). W 2006 roku dodano „przy czym instruktorki i instruktorzy są chrześcijanami” (Statut ZHR, 2006, s. 92).

ZHP w latach 1990-1995 stosował zapisy „dążyć do Prawdy i Sprawiedliwości” (Statut ZHP 1989, 1990, 1993, 1995, s. 312 i nast.). „W 1995 r. (Rota Przyrzeczenia, 1995, s. 312) powrócono do jednej wersji roty Przyrzeczenia. Zmiana ta nastąpiła z powodu starań ZHP o ponowne członkostwo w WOSM i WAGGGS – dwie wersje były niezgodne z zasadami ruchu

skautowego. Nadzwyczajny Zjazd ZHP (1995 r.) tak uzasadniał wprowadzoną zmianę: „dążenie do osiągnięcia duchowej dojrzałości przez zucha, harcerkę, harcerza, instruktorkę i instruktora było zawsze podstawą działania naszego Związku. Przyjęta przez Nadzwyczajny Zjazd ZHP zmiana w tekście Prawa Zucha i ustalenie jednej rotы Przyrzeczenia Harcerskiego podkreślają wyraźnie owo podstawowe przesłanie harcerstwa – rozwój duchowego aspektu życia człowieka. Służbę Bogu rozumiemy tak, jak jest ona definiowana w Konstytucji Światowej Organizacji Ruchu Skautowego (WOSM). Wiąże się ona nierozdzielnie z akceptacją wszystkich naczelnych wartości duchowych, takich jak Prawda, Dobro, Sprawiedliwość czy Piękno. Jest to, obok służby Polsce i bliźnim, podstawa naszego ruchu. Związek nasz ma piękną i głęboką tradycję tolerancji (...). Przejawia się on (szacunek wobec każdego człowieka) w uznaniu systemu wartości duchowych za sprawę osobistą każdego członka Związku” (Uchwała XXX Nadzwyczajnego Zjazdu ZHP w sprawie zmian w Statucie, 1995, s. 194). Na zmianę nie wyraziło zgody środowisko członków ZHP: „Zjazdy: Śródmiejskich Hufców Harcerki i Harcerzy, Chorągwi Stołecznej, Hufca Serock, Hufca Warszawa Południe, Hufca Warszawa – Ochota, Hufca Warszawa – Żoliborz wysłały oddzielne, niezależne listy oraz uchwały, w których prosili o zwołanie następnego Nadzwyczajnego Zjazdu ZHP i odwołanie czerwcowych zmian w statucie” (Paderewska, 2006, s. 59). Władze ZHP nie zdecydowały się na zwołanie kolejnego Nadzwyczajnego Zjazdu ZHP, w wyniku czego część środowisk zdecydowało się na odłączenie od ZHP i utworzenie w 1996 roku samodzielnej organizacji Stowarzyszenia Harcerskiego.

Na przeprowadzoną zmianę rotы Przyrzeczenia w ZHP zareagował ZHR uchwałą Rady Naczelnej ZHR z 11 czerwca 1995 r., w której stwierdzono: „W deklaracji założycielskiej Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej z dnia 12 lutego 1989 roku podkreślono, że „Ideal wychowawczy ZHR wyrażony jest słowami Przyrzeczenia Harcerskiego: Mam szczerą wolę całym życiem pełnić służbę Bogu i Polsce, nieść chętną pomoc bliźnim i być posłusznym Prawu Harcerskiemu”. Dlatego też Rada Naczelna ZHR z zadowoleniem przyjmuje fakt deklaracji wejścia, po blisko 39 latach istnienia, Związku Harcerstwa Polskiego na drogę służby Bogu i Polsce, poprzez zapisanie w statucie jednej, tradycyjnej rotы Przyrzeczenia Harcerskiego. Z przykrością jednak musimy stwierdzić, że do tej pory nie doczekaliśmy się ze strony ZHP aktu potępiającego błędy i zniszczenia dokonane w imieniu i na rzecz ZHP, podczas 34 lat jego funkcjonowania w reżimie komunistycznym. Wciąż jeszcze w szeregach ZHP, w tym na kierowni-

czych funkcjach, znajdują się osoby prześladowane w minionych latach tych, którzy zawsze wierni byli Bogu i Polsce. Liczymy, że statutowa deklaracja – podjęta jednak przy sprzeciwie części delegatów – nie jest wyłącznie decyzją związaną z warunkami wstąpienia do WOSM, zostanie odzwierciedlona w programach wychowawczych i będzie przyjęta oraz szczerze realizowana w całym Związku Harcerstwa Polskiego, zapoczątkowując proces oparcia działań ZHP na wartościach chrześcijańskich. Mamy nadzieję, że wieloletnie doświadczenia harcerskiego wychowania religijnego prowadzonego przez Duszpasterstwo Harcerki i Harcerzy, Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej i inne organizacje harcerskie w naszym kraju i za granicą będą pomocne ZHP w pracy wychowawczej. W tym ujęciu nowe decyzje zjazdu ZHP mogą otworzyć perspektywę na takie uregulowanie spraw ruchu harcerskiego, które pozwoli mu właściwie spełnić służbę III Rzeczypospolitej. Rada Naczelna ZHR zwraca się do instruktoerek, instruktorów oraz wszystkich środowisk Związku o podjęcie historycznego wezwania Roberta Baden-Powella „Szukajcie Przyjaciół!”. Szukajcie ich także wśród wartościowych instruktorów i środowisk ZHP. Niech odnajdywana wspólnota ideałów stanie się podstawą porozumienia różnych nurtów harcerstwa w Polsce” (Uchwała w sprawie deklaracji; 1995, s. 552).

W rotach Przyrzeczenia Harcerskiego ZHP i ZHR, w latach 1989-2019 można wyróżnić następujące elementy składowe: intencję, czas obowiązywania, formy afirmacji, wartości.

Tabela nr 15. Elementy Przyrzeczenia Harcerskiego w ZHP i ZHR, w latach 1989-2018

lata	1989		1990		1995	
stowarzyszenie	ZHP	ZHR	ZHP	ZHR	ZHP	ZHR
intencja	mam szczerą wolę					
czas obowiązywania	całym życiem					
forma afirmacji	pełnić służbę, być posłusznym	pełnić służbę, nieść chętną pomoc, być posłusznym	pełnić służbę, nieść chętną pomoc, być posłusznym			
wartość	Polska, każdy człowiek, Prawo Harcerskie	Bóg, Polska, Dobro najwyższe, bliźni, Prawo Harcerskie	Bóg, Polska, Prawda i Sprawiedliwość, bliźni, Prawo Harcerskie	Bóg, Polska, bliźni, Prawo Harcerskie		

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rota Przyrzeczenia ZHP 1989, 1990, 1995; Rota Przyrzeczenia ZHR 1989, 1990, 1995.

W obu organizacjach stałymi i niezmiennymi były tak samo brzmiące: intencja „mam szczerą wolę” oraz czas obowiązywania „całym życiem”. W ZHR stała również była forma afirmacji „pełnić służbę, nieść chętną pomoc, być posłusznym”, która w ZHP od początkowej z roku 1989 „pełnić służbę, być posłusznym” poszerzona została w kolejnych latach o „nieść chętną pomoc” (Rota Przyrzeczenia ZHP 1989, 1990, 1995, s. 312).

Zmienność wystąpiła w dookreślaniu wartości w latach 1989-1990. W ZHP było to przejście od „Polska, każdy człowiek, Prawo Harcerskie” (Rota Przyrzeczenia ZHP, 1989, s. 312) poprzez „Bóg, Polska, Prawda i Sprawiedliwość, bliźni, Prawo Harcerskie” (Rota Przyrzeczenia ZHP, 1990, s. 312) do „Bóg, Polska, bliźni, Prawo Harcerskie” (Rota Przyrzeczenia ZHP, 1995, s. 312). ZHR na początku określił swoje wartości jako „Bóg, Polska, Dobro Najwyższe, bliźni, Prawo Harcerskie” (Statut ZHR, 1989, s. 31 i nast.) następnie zmienił na „Bóg, Polska, bliźni, Prawo Harcerskie” (Statut ZHR, 1990, s. 33 i nast.).

Wartości „Bóg, Polska, bliźni, Prawo Harcerskie” w ZHR od 1990 a w ZHP od 1995 do 2019 roku nie podlegały zmianie i występują w rotach obu organizacji (Statut ZHP, 1995, 1997, 2001, 2005, 2012, 2017; Statut ZHR 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018).

Prawo

W ZHP zmieniane było trzykrotnie (Prawo ZHP, 1989, 1990, 2017) w ZHR obowiązywała jedna wersja. W ZHR od 1990 roku zastosowano dwa teksty prawa dla harcerzek i harcerzy. Nie różnią się one treścią, oprócz użycia męskiej i żeńskiej formy.

ZHR było stałe w swych treściach. W 1989 roku dla członków niewierzących stosowano zapis „Harcercz służy Dobru Najwyższemu i Polsce i sumiennie spełnia swoje obowiązki” (Statut ZHR, 1989 s. 31). W latach 1990-1995 w ZHR zastosowano zapis, iż „w uzasadnionych wypadkach Rada Naczelna ustali w regulaminie wewnętrznym inne sformułowania Przyrzeczenia i Prawa Harcerskiego” (Statut ZHR, 1990, 1995, s. 33-35). W 1995 roku umieszczono sformułowanie, w którym dookreślono, iż „Związek wychowuje w oparciu o wartości chrześcijańskie. Jest organizacją otwartą dla wszystkich osób poszukujących wiary, których postawa osobista jest inspirowana Prawem i Przyrzeczeniem Harcerskim” (Statut ZHR, 1995, s. 56). W 2006 roku dodano „przy czym instruktorki i instruktorzy są chrześcijanami” (Statut ZHR, 2006, s. 92). Od 1990 roku prawo w statu-

Tabela nr 16. Treść i dookreślenia prawa w myśl zapisów statutów ZHP i ZHR, w latach 1989-2019

ZHP	ZHR	
	1989	
1. Harcerz służy Polsce i dla Niej sumiennie spełnia swoje obowiązki. 2. Harcerz chce zmieniać siebie i świat na lepsze. 3. Harcerz stara się zrozumieć siebie, rozwija swoje zdolności i zamiłowania. 4. Harcerz chce wiedzieć więcej niż wie, umieć więcej niż umie. 5. Harcerz myśli samodzielnie i działa skutecznie. 6. Harcerz jest uczciwy, dzielny i odpowiedzialny, można na niego liczyć. 7. Harcerz jest życzliwy, uczynny i opiekuńczy. 8. Harcerz jest gospodarny, szanuje pracę własną i innych. 9. Harcerz poznaje i chroni przyrodę. 10. Harcerz dba o sprawność i zdrowie, nie ulega nałogom, nie pali tytoniu, nie pije napojów alkoholowych, nie próbuje narkotyków.	1. Harcerz służy Bogu i Polsce i sumiennie spełnia swoje obowiązki. 2. Na słowie harcerza polegaj jak na Zawiszy. 3. Harcerz jest pożyteczny i niesie pomoc bliźnim. 4. Harcerz w każdym widzi bliźniego a za brata uważa każdego innego harcerza. 5. Harcerz postępuje po rycersku. 6. Harcerz miłuje przyrodę i stara się ją poznać. 7. Harcerz jest karny i posłuszny rodzicom i wszystkim swoim przełożonym. 8. Harcerz jest zawsze pogodny. 9. Harcerz jest oszczędny i ofiarny. 10. Harcerz jest czysty w myśli, mowie i uczynkach, nie pali tytoniu i nie pije napojów alkoholowych. <i>Dla harcerzy niewierzących:</i> Harcerz służy Dobru Najwyższemu i Polsce i sumiennie spełnia swoje obowiązki.	
	1990, 1995, 2006	
1. Harcerz sumiennie spełnia swoje obowiązki wynikające z Przysięgi Harcerskiej. 2. Na słowie harcerza polegaj jak na Zawiszy. 3. Harcerz jest pożyteczny i niesie pomoc bliźnim. 4. Harcerz w każdym widzi bliźniego, a za brata uważa każdego innego harcerza. 5. Harcerz postępuje po rycersku. 6. Harcerz miłuje przyrodę i stara się ją poznać. 7. Harcerz jest karny i posłuszny rodzicom i wszystkim swoim przełożonym. 8. Harcerz jest zawsze pogodny. 9. Harcerz jest oszczędny i ofiarny. 10. Harcerz jest czysty w myśli, mowie i uczynkach, nie pali tytoniu nie pije napojów alkoholowych.	1. Harcerz służy Bogu i Polsce i sumiennie spełnia swoje obowiązki. 2. Na słowie harcerza polegaj jak na Zawiszy. 3. Harcerz jest pożyteczny i niesie pomoc bliźnim. 4. Harcerz w każdym widzi bliźniego a za brata uważa każdego innego harcerza. 5. Harcerz postępuje po rycersku. 6. Harcerz miłuje przyrodę i stara się ją poznać. 7. Harcerz jest karny i posłuszny rodzicom i wszystkim swoim przełożonym. 8. Harcerz jest zawsze pogodny. 9. Harcerz jest oszczędny i ofiarny. 10. Harcerz jest czysty w myśli, mowie i uczynkach, nie pali tytoniu i nie pije napojów alkoholowych.	1. Harcerka służy Bogu i Polsce i sumiennie spełnia swoje obowiązki. 2. Na słowie harcerki polegaj jak na Zawiszy. 3. Harcerka jest pożyteczna i niesie pomoc bliźnim. 4. Harcerka w każdym widzi bliźniego a za siostrę uważa każdą inną harcerkę. 5. Harcerka postępuje po rycersku. 6. Harcerka miłuje przyrodę i stara się ją poznać. 7. Harcerka jest karna i posłuszna rodzicom i wszystkim swoim przełożonym. 8. Harcerka jest zawsze pogodna. 9. Harcerka jest oszczędna i ofiarna. 10. Harcerka jest czysta w myśli, mowie i uczynkach, nie pali tytoniu i nie pije napojów alkoholowych.
	2017	
1. Harcerz sumiennie spełnia swoje obowiązki wynikające z Przysięgi Harcerskiej. 2. Na słowie harcerza polegaj jak na Zawiszy. 3. Harcerz jest pożyteczny i niesie pomoc bliźnim. 4. Harcerz w każdym widzi bliźniego, a za brata uważa każdego innego harcerza. 5. Harcerz postępuje po rycersku. 6. Harcerz miłuje przyrodę i stara się ją poznać. 7. Harcerz jest karny i posłuszny rodzicom i wszystkim swoim przełożonym. 8. Harcerz jest zawsze pogodny. 9. Harcerz jest oszczędny i ofiarny. 10. Harcerz pracuje nad sobą, jest czysty w myśli, w mowie i uczynkach, jest wolny od nałogów.		

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Prawo ZHP, 1989, 1990, 2017; Statut ZHR, 1989, 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018.

tach umieszczane jest w dwóch wersjach redakcyjnych dla harcerek i harcerzy (Statut ZHR, 1990).

W ZHP w latach 1989-2019 obowiązywały trzy różne treści Prawa Harcerskiego. W 1989 roku wprowadzono, po raz pierwszy w tym stowarzyszeniu, prawo skoncentrowane bardziej na wartościach egocentrycznych harcerzy (Statut ZHP, 1989, s. 265). W 1990 r. powrócono do tekstu Prawa, które występowało w wersjach Prawa Harcerskiego przed 1989 r. (Statut ZHP, 1990). Zapisy dziewięciu punktów Prawa obowiązujące w ZHP w latach 1990-2017 były identyczne w treści z zapisami Prawa ZHR. Tylko punkt pierwszy różnił się, w ZHP brzmiał: „Harcerz sumiennie spełnia swoje obowiązki wynikające z Przysiężenia Harcerskiego” (Statut ZHP, 2017) w ZHR: „Harcerz służy Bogu i Polsce i sumiennie spełnia swoje obowiązki” (Statut ZHR, 1989, 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018, s. 31 i nast.). W ZHP 2017 r. zmieniono treść punktu dziesiątego.

Tabela nr 17. Stałe i zmienne wartości w tekstach Prawa Harcerskiego ZHP i ZHR w latach 1989-2019

ZHP			ZHR
1989	1990, 1995	2017	1989-2019
służba, Polska	Przysiężenie Harcerskie		służba, Bóg, Polska
„jednostka indywidualna”, świat	słowność		słowność
„jednostka indywidualna”	bliźni		bliźni
nauka, wiedza	bliźni, harcerz		bliźni, harcerz
myślenie samodzielne, działanie skuteczne	rycerskość		rycerskość
uczciwość, dzielność, odpowiedzialność	przyroda		przyroda
życzliwość, uczynność, opiekuńczość	rodzice, przełożeni, karność, posłuszeństwo		rodzice, przełożeni, karność, posłuszeństwo
gospodarność, praca własna i innych	pogoda ducha		pogoda ducha
przyroda	oszczędność, ofiarność		oszczędność, ofiarność
sprawność, zdrowie	czystość	praca nad sobą, czystość, wolność	czystość

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Statut ZHP, 1989, 1990, 1995, 2017; Statut ZHR, 1989, 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018.

Legenda: różnice między ZHP i ZHR pogrubiono.

Jak uwidocznia poniższe zestawienie w Prawie nie została zachowana deklarowana równowaga. Najwięcej uwagi, bo aż w siedmiu punktach Prawa poświęca się rozwojowi duchowemu, następnie społecznemu, najmniej intelektualnemu i fizycznemu.

Tabela nr 18. Punkty Prawa Harcerskiego i zawarte w nich wartości i sfery rozwoju

Punkt prawa	Sfery rozwoju									
	duchowy		emocjonalny		intelektualny		społeczny		fizyczny	
	ZHP	ZHR	ZHP	ZHR	ZHP	ZHR	ZHP	ZHR	ZHP	ZHR
1										
2										
3										
4										
5										
6										
7										
8										
9										
10										
Razem liczba wystąpień	7		6		1		6		1	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Statut ZHP, 1989, 1990, 1995, 2017; Statut ZHR, 1989, 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018.

W ZHR występuje stałość określonych w prawie wartości. Niezmienne były komentarze do Przyrzeczenia i Prawa. Pierwszy i jedyny komentarz do Przyrzeczenia i Prawa Harcerskiego został wydany przez władze²⁶ ZHR w 2005 roku (Uchwała Rady Naczelnej nr 77/1, 2005, s. 230-241). W 2012 roku, wydano dodatkowo „stanowisko Rady Naczelnej w sprawie przestrzegania 10. punktu Prawa Harcerskiego (wychowanie do czystości i abstynencji)”, w którym określono: „W swojej działalności ZHR opiera się na katolickiej nauce społecznej.

W szczególności dotyczy to stanowiska ZHR w kwestiach:

- godności osoby ludzkiej – w tym m.in. nienaruszalności ludzkiego życia od poczęcia do naturalnej śmierci;
- rodziny i życia intymnego – w tym m.in. istoty i nienaruszalności sakramentu małżeństwa, czystości małżeńskiej i przedmałżeńskiej,

²⁶ Wcześniej pojawiały się komentarze, ale nie były publikowane np. w biuletynach komend chorągwi, „Rzodkiewce”, informatorach, kalendarzykach czy też komentarz przed spotkaniem młodzieży z Ojcem Świętym Janem Pawłem II, czy Kardynałem Józefem Glempem (Komentarz, 1990, 1991, 1993a, 1993b, 1995, 1998, 2004, 2005, 2012a, 2012b, s. 201-230).

związków niesakramentalnych, wspólnego mieszkania osób niebędących małżeństwem, praktyk homoseksualnych. Określenie: „nie pali tytoniu i nie pije napojów alkoholowych” oznacza abstynencję, a tym bardziej wolność od uzależnień. Oczywiście jest, że chodzi tym bardziej o abstynencję w dziedzinie wszelkich środków psychoaktywnych oraz o wolność od jakichkolwiek uzależnień” (Stanowisko Rady Naczelnej w sprawie przestrzegania 10, 2012, s. 243).

W 2014 roku XIV Zjazd ZHR podkreślał: „W obliczu zauważalnego w społeczeństwie zjawiska relatywizacji wartości, XIV Zjazd ZHR podkreśla, że ideały wychowawcze zawarte w Przysiężeniu i Prawie Harcerskim są w pełni aktualne i niezienne. Ponadto wobec dyskusji o sensie abstynencji w organizacjach harcerskich XIV Zjazd ZHR zwraca uwagę na kluczowy związek między wychowaniem przez abstynencję i w czystości a wychowaniem do wolności i ochroną przed uzależnieniami” (Marszałek 2017f, s. 247). Jednakże należy pamiętać, że również w ZHR występowały i występują problemy związane z nieprzestrzeganiem Prawa Harcerskiego, świadczy o tym chociażby wniosek wypracowany przez delegatów IX Zjazdu ZHR (2006 r.) pracujący w grupie wychowawczo-ideowej z uwzględnieniem wychowania religijnego w ZHR, w którym wystąpiono w propozycję: „Do Naczelniczki i Naczelnika – propozycja, aby wspólna konferencja harcmistrzowska OH-ek²⁷ i OH-y²⁸ opracowała jednolite stanowisko w sprawach poważnego łamania Prawa Harcerskiego przez instruktorów i instruktorów ZHR” (Wnioski Grupy, 2006, s. 244).

W ZHP występowała zmienność w zapisach Prawa Harcerskiego oraz jego komentarzach. W latach 1997-2019 obowiązywał jeden komentarz do Przysiężenia i dwa (od 2008 jednocześnie) komentarze do Prawa Harcerskiego władz ZHP. W 1997 roku przyjęto komentarz do Prawa i Przysiężenia Stefana Mirowskiego²⁹ (Komentarz, 1997, s. 328-330), dodatkowo w 2008 roku Rada Naczelna ZHP uchwaliła komentarz dotyczący Prawa Harcerskiego (Uchwała nr 25/XXXV, 2008, s. 333-334), jednocześnie utrzymując w mocy komentarz Stefana Mirowskiego. W 2009 roku uchwalono zmiany w „Podstawach wychowawczych ZHP”, w których opublikowano oba komentarze (Uchwała XXXVI Zjazdu ZHP w sprawie zmian w Podsta-

²⁷ Organizacji Harcerki.

²⁸ Organizacja Harcerzy.

²⁹ Inżynier mechanik, harcmistrz, komendant „Zawiszy” Warszawskiej Chorągwi Szarych Szezegów „Ul Wisła” (1942-1943), komendant „Ula Wisła” (1943-1944), Przewodniczący ZHP (1990-1996) (Wojtycza (red.), 2006, s.145).

wach, 2009, s. 115-121). W 2017 roku Przewodniczący ZHP Dariusz Supeł³⁰ wydał komentarz Przewodniczącego ZHP do obowiązującego Prawa Harcerskiego (Komentarz Przewodniczącego, 2017).

W ZHP nastąpiły trzy modyfikacje Prawa, w tym wartości: w 1989 r., 1990 r. i 2017 r. W 2017 roku w ZHP wprowadzono zmianę dziesiątego punktu Prawa Harcerskiego. Zmieniono zapisy dotąd obowiązujące następującej treści „Harcerz jest czysty w myśli, mowie i uczynkach, nie pali tytoniu, nie pije napojów alkoholowych” na „Harcerz pracuje nad sobą, jest czysty w myśli, w mowie i uczynkach, jest wolny od nałogów” (Uchwała nr 1 XXXIX Zjazdu, 2017, s. 23).

Zmiana 10. punktu Prawa Harcerskiego argumentowana była podczas zjazdu wynikami badań z 2016 roku przeprowadzonymi przez Harcerski Instytut Badawczy. Również i wcześniejsze badania Wydział Badań i Analizy Głównej Kwatery Związku Harcerstwa Polskiego z 2005 roku „ukazywały rozdzźwięk pomiędzy deklarowanymi postawami a rzeczywistymi działaniami członków ZHP odnoszącymi się do abstynencji” (Nowakowska, 2006). W 2005 roku 78,2% drużynowych deklarowało, że postawa abstynencka jest zjawiskiem pozytywnym, mającym dobry wpływ na życie człowieka, jednak tylko 17,8% z nich taką abstynencję zachowuje. Norma dotycząca abstynencji była łamana przez większość drużynowych: 73,6% przyznało się do picia piwa, niewielu mniej do spożywania wina (63,6%) i wódki (47,7%) 31,9% paliło lub pali papierosy, a aż 10,8% badanych paliło marihuanę lub zażywało innych narkotyków. Instruktorzy dawali (w mniejszym lub większym stopniu³¹) relatywne przyzwolenie na korzystanie z używek innym członkom organizacji. Pozwalali w (82,7%) na okazjnie wypicie lampki szampana lub kieliszka wina, wypicie sporadycznie jednego piwa (69,9%), picie, kiedy ma się na to ochotę piwa (32,1%), wina (27,4%), picie mocnych alkoholi (16,6%) (Marszałek, 2007, s. 345-358).

Autorzy raportu tak argumentowali podjęcie badań: „Wokół 10. punktu Prawa Harcerskiego od dawna można zauważyć wiele kontrowersji, sporów i dyskusji. Część harcerzy uważa, że jego brzmienie jest właściwe i nie powinno się go zmieniać. Utrzymują oni z jednej strony, że zawiera on w sobie wszystko, co powinien, a z drugiej, że niepalenie papierosów oraz abstynencja są bardzo ważnymi elementami w wychowaniu harcerzy i nie powinno się z nich rezygnować. Pojawiają się jednak również głosy, że 10.

³⁰ Działacz organizacji pozarządowych, instruktor harcerski związany z harcerstwem od 1967 roku, w latach 2013-2022 przewodniczący Związku Harcerstwa Polskiego (Szczecin, 2013).

³¹ W zależności od wieku osoby korzystającej i rodzaju używki.

punkt Prawa należałoby zmienić. Osoby opowiadające się za tym rozwiązaniem przekonują, że punkt ten nie jest pełny, ponieważ nie zawiera w sobie wzmianki o wolności od uzależnień, które są poważnym problemem XXI wieku. Czasem uważają również, że punkt ten jest niedopasowany do obecnych czasów, a niewielkie spożycie alkoholu powinno być dopuszczalne dla dorosłych członków ZHP, zwłaszcza, że część harcerzy i tak łamie ten punkt, co nie jest dobre ani wychowawczo ani wizerunkowo.

W związku z zaistniałymi kontrowersjami postanowiono przeprowadzić badanie, które miałyby na celu sprawdzić słuszność głoszonych twierdzeń i dostarczenie materiałów do dalszej dyskusji. Badanie zostało przeprowadzone w terminie 10.11.2016 – 30.11.2016 r. za pomocą platformy panelowej Harcerskiego Instytutu Badawczego ZHP – panel.zhp.pl. Zaproszenie do udziału w badaniu zostało wysłane do 2814 panelistów. W badaniu wzięło udział 1345 osób w wieku od 13 lat, z czego 370 nie wypełniło całego kwestionariusza. Respondenci zostali poproszeni o odpowiedzi na pytania dotyczące postaw i zachowań związanych z 10. punktem Prawa Harcerskiego oraz ich zdania na temat rozumienia tego punktu Prawa, jego aktualnego brzmienia i możliwości zmian jego w brzmieniu. W temacie zmiany brzmienia 10. punktu Prawa Harcerskiego spośród ankietowanych „66,6% uważało, że nie powinno się usuwać z PH zakazu palenia a 41,8% uważało również, że nie powinno się usuwać zakazu picia alkoholu. Za usunięciem zakazu palenia opowiedziało się 16,1% respondentów a za zakazem picia 35,7%, (...). Ciekawe jednak jest to, że spośród trzech zaproponowanych zapisów 10. punktu PH respondentom najbardziej podobał się zapis „Harcerz jest czysty w mowie i uczynkach. Jest wolny od nałogów”, w którym nie ma wprost zapisów o zakazie picia i palenia (...) 33,3% ankietowanych wypowiedziało się, żeby nie zmieniać 10. punktu PH”. Na pytanie „Czy wycofać z PH zakaz picia i palenia Respondenci zdecydowanie się nie zgadzają z tym, żeby za łamanie PH bezwzględnie usuwać kogoś z ZHP. Nie zgadzają się również, że łamiący PH powinni zostać ukarani przez sąd harcerski. Tylko 16,3% respondentów opowiedziało się za karą nałożoną przez sąd harcerski. Średnio co trzeci ankietowany uważał, że należy większą wagę przykładąć do przestrzegania 10. punktu PH i nie przymykać oczu, kiedy ktoś łamie te zasady. Respondenci nie opowiedzieli się jednak za żadnymi konkretnymi konsekwencjami wynikającymi z nieprzestrzegania 10. punktu a jedynie co 3. ankietowany wskazał, że należy powiadomić bezpośredniego przełożonego” (Król, Sikorska, 2017, s. 12).

Zmiana 10. punktu Prawa Harcerskiego w 2017 roku w ZHP została zauważona w społeczeństwie. Pojawiły się artykuły m.in. w Gazecie Wybor-

czej: „Czuwaj! I na zdrowie: harcerz już nie musi być abstynentem. Będzie też przyrzeczenie bez Boga?” (Suchecka, 2017) i Newsweeku „Harcerze mogą legalnie pić alkohol” (Gajek, 2017). Zmiana ta nie została również pozostawiona bez komentarza ZHR. W kwietniu Przewodniczący ZHR Grzegorz Nowik³² skierował „List do Instruktorów, Członków i Przyjaciół ZHR”. Oto pełna treść listu:

„Druhny i Druhowie, Przyjaciele!

Główne zasady ideowe obowiązujące w Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej ukształtowane zostały u zarania ruchu harcerskiego w Polsce w latach 1911-1914. Ostateczne sformułowanie Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego, nastąpiło w marcu 1914 r., a dziesiąty punkt Prawa użył wówczas brzmienie: Skaut nie pali tytoniu, nie pije napojów alkoholowych i jest czysty w myśli, w mowie i w uczynkach. Prawo to pozostało niemal niezmienione do 1949 r., do likwidacji tradycyjnego harcerstwa w Polsce Ludowej. Po reaktywowaniu harcerstwa w 1956 roku, w jego koncesjonowanej przez władze komunistyczne treści i formie, uzasadnieniem dla abstynencji od alkoholu i tytoniu stała się w Prawie Harcerskim chęć osiągnięcia siły i sprawności fizycznej. Ale nawet wówczas z zasady abstynencji formalnie harcerstwo nie zrezygnowało. Był to oczywiście akt hipokryzji, bowiem w wielomilionowej masowej organizacji, szczególnie w gronie instruktorskim, nader częste były przypadki mniej lub bardziej oficjalnego łamania tej zasady. I wówczas przetaczały się przez prasę bulwersujące opinię publiczną dyskusje na temat „złagodzenia” wymogu abstynencji. Musimy pamiętać, że szczególnym rodzajem harcerskiej służby, podniesionym do rangi wymogu ideowego zapisanego w Prawie Harcerskim, jest właśnie nieuleganie i przeciwstawianie się nałogom. Praktykowana w harcerstwie zasada całkowitej abstynencji od tytoniu i alkoholu jest środkiem wychowania pełnego i wolnego człowieka, a zarazem misją społeczną wobec plagi, jaką niosą konsekwencje tych nałogów, szczególnie u młodszego pokolenia. Abstynencja to sposób wyrabiania charakteru i silnej woli, sposób kształtowania nonkonformizmu, zdolności do przeciwstawiania się złu, asertywności wobec złych konwenansów i swoistej

³² Związany z harcerstwem od 1963 roku, W latach 1980-1990 kierował kształceniem instruktorów w KIHAM, ruchu Płaskiego Węzła i Ruchu Harcerskim Rzeczypospolitej w Warszawie. W 1989r. współzałożyciel Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej i członek Krajowego Komitetu Odrodzenia ZHP. W latach 2008-2010 był członkiem Rady Naczelnej Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej z wyboru. W latach 2016-2021 przez dwie kadencje pełnił funkcję Przewodniczącego ZHR (Biogram, 2022).

mody. Jest to sposób praktykowania swoistego apostołstwa trzeźwości we wszystkich środowiskach, gdziekolwiek istnieje harcerstwo. To sposób na wyrabianie charakterów, mocnych uczuciem i silną wolą. Z drugiej strony to element propagowania zdrowego stylu życia wobec plagi nikotynizmu i alkoholizmu, a obecnie także narkotyków ze wszystkimi ich negatywnymi społecznymi konsekwencjami. Harcerstwo wychowuje przede wszystkim poprzez przykład osobisty instruktora – drużynowego, który prowadzi młodym ludziom. Drużynowy jest ich wodzem – zdobywa ich zaufanie, imponuje, wskazuje im dobre wzorce postępowania, a młodzi harcerze chcą go naśladować. Organizacja wychowawcza, aby być skuteczną, musi tworzyć spójny system oparty na jednakowych dla wszystkich zasadach i musi być wiarygodna. Jednym z najskuteczniejszych środków oddziaływania w naszej metodzie harcerskiej jest właśnie pozytywny i inspirujący przykład własny instruktora, który sprawia, że w harcerstwie nie tylko zdobywa się nowe umiejętności, ale przede wszystkim kształtuje się charaktery i wychowuje. Uznając, że przykład osobisty instruktora harcerskiego był i jest jednym z najważniejszych narzędzi wychowawczych, Niepokorne Harcerstwo, zrzeszone w Kręgach Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego, w 1981 r. wezwało kadrę ówczesnego Związku Harcerstwa Polskiego, dalekiego od przestrzegania swych formalnie obowiązujących zasad – do ich rygorystycznego przestrzegania, jako drogi do odrodzenia harcerstwa w Polsce, jako sposobu również odrodzenia moralnego. Spektakularnym znakiem tej drogi był znak „10” wyszyty na węźle lilijki instruktorskiej noszonej na mundurze, oznaczający wolę przestrzegania całego prawa, szczególnie zaś przestrzegania zasady abstynencji. Rzetelność w jej przestrzeganiu to sprawa honoru, a honor to sprawa, dla której można i należy poświęcić wiele. Zasadom tym pozostało wierne Niepokorne Harcerstwo; zasady te przyjął, utworzony w 1989 r. na jego bazie, Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej. Tym zasadom nasz związek jest i pozostaje nadal wierny. Potrzebę wierności obecnemu brzmieniu Prawa Harcerskiego podkreślił XIV Zjazd ZHR w 2014 roku specjalną uchwałą. Naszą zasadą jest życie w prawdzie, a ta polega na zgodności postępowania z zasadami, na zgodności systemu myślenia z czynami. I jeśli rzeczywistość pozostaje w sprzeczności z tymi zasadami, będziemy zmieniać rzeczywistość nie rezygnując z zasad” (Nowik, 2017)³³.

³³ Zawarte w liście Przewodniczącego ZHR z 2017 r. stwierdzenia nie są zgodne z treściami opublikowanych już materiałów źródłowych (Marszałek 2014a; Marszałek 2014b; Marszałek 2014c; Marszałek, 2017c; Marszałek, 2017d; Marszałek, 2017e; Marszałek, 2017f; Marszałek 2017a).

Omawiane kodeksy wychowania sugerują podążanie ku następującym wartościom: służba Bogu i Polsce, bliźni, Prawo Harcerskie, honor, pomoc, braterstwo, rycerskość, przyroda, karność, posłuszeństwo, pogoda ducha, oszczędność i ofiarność, czystość. Rozkład treści został potraktowany hierarchicznie, przy założeniu, iż najważniejsze treści umieszczano w początkowych punktach, mniej istotne w pozostałych³⁴).

Tabela nr 19. Stałe i zmienne wartości w tekstach Prawa Harcerskiego ZHP i ZHR, w latach 1989-2019

ZHP		ZHR
1989	1990, 1995, 2017	1989-2019
służba, Polska	Przyrzeczenie Harcerskie	służba, Bóg, Polska
„jednostka indywidualna”, świat	słowność	słowność
„jednostka indywidualna”	bliźni	bliźni
nauka, wiedza	bliźni, harcerz	bliźni, harcerz
myślenie samodzielne, działanie skuteczne	rycerskość	rycerskość
uczciwość, dzielność, odpowiedzialność	przyroda	przyroda
życzliwość, uczynność, opiekuńczość	rodzice, przełożeni, karność, posłuszeństwo	rodzice, przełożeni, karność, posłuszeństwo
gospodarność, praca własna i innych	pogoda ducha	pogoda ducha
przyroda	oszczędność, ofiarność	oszczędność, ofiarność
sprawność, zdrowie	czystość	czystość

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Statut ZHP, 1989, 1990, 1995, 2017; Statut ZHR, 1989, 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018.

Wspólne: pogrubiono

³⁴ Wniosek wysunięty na podstawie analiz wszystkich kodeksów wychowania obowiązujących w ZHP, w których treści zależnie od uwarunkowań zmieniały miejsce np. z 1. punktu na 5.

Poniżej prezentuję zestawienie stałych i zmiennych wartości w tekstach kodeksów moralnych ZHP i ZHR

Tabela nr 20. Zestawienie stałych i zmiennych wartości w tekstach kodeksów moralnych ZHP i ZHR

Elementy	stałe, bez zmian od	dwie zmiany	trzy zmiany
Obietnica Zucha			
ZHP	1989		
ZHR	1989		
Prawo Zucha			
ZHP		1989, 1995	
ZHR	1989		
Przyrzeczenie Harcerskie			
ZHP			1989, 1990, 1995
ZHR	1989		
komentarz do Przyrzeczenia Harcerskiego			
ZHP	1997		
ZHR	2005		
Prawo Harcerskie			
ZHP			1989, 1990, 2017
ZHR	1989		
komentarz do Prawa Harcerskiego			
ZHP			1997, 2008 ¹³ , 2018
ZHR	2005		

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Statut ZHP, 1989, 1990, 1995, 2017; Statut ZHR, 1989, 1990, 1992, 1995, 1999, 2001, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018.

³⁵ Dodano drugi komentarz utrzymując w mocy pierwszy.

Podsumowanie

Na kartach tej książki opisałam i porównałam naczelne i ogólne cele wychowania ZHP i ZHR, w oparciu o źródła wtórne, w latach 1989-2019. Na podstawie zaprezentowanych treści, można dokonać następujących generalizacji i porównań, w których uwzględniłam zmienność, stałość oraz wspólne treści.

Tabela nr 21. Porównanie naczelnych celów ZHP i ZHR, w latach 1989-2019

	ZHP	ZHR
1989	Zakotwiczenie w starym systemie walki o utrzymanie monopolu ZHP jako jedyne legalnego stowarzyszenia harcerskiego, skautowego. Próba przejścia do roli budowniczego nowego ładu społecznego, uczestnika przebudowy społecznej. Fundamenty oddziaływań wychowawczych: zasad tolerancji światopoglądowej, wartości akceptowane wspólnie przez wszystkie strony dialogu społecznego (a w szczególności podmiotowość człowieka, sprawiedliwość, wrażliwość na potrzeby innych, tolerancja, szacunek dla tradycji, narodu i państwa). Szacunek do wielości motywacji działań w ruchu harcerskim, w tym motywacji chrześcijańskich.	Nadanie ram instytucjonalnych organizacji, zalegalizowanie stowarzyszenia. Rola wychowawcy w duchu tradycji, kontynuatora ideałów i tradycji skautingu światowego i polskiego harcerstwa. Fundamenty oddziaływań wychowawczych: zasady etyki chrześcijańskiej oraz ideały i tradycje skautingu światowego i polskiego harcerstwa.
wspólne: służba Polsce		
1990-1995	Monopol reprezentacji polskiego ruchu harcerskiego w ruchu skautowym. Rola kreatora i realizatora postaw: służby, braterstwa, pracy nad sobą. Fundamenty oddziaływań wychowawczych: humanistyczne wartości wywodzące się z chrześcijańskiej, europejskiej tradycji kulturowej. Jednakże zaznaczono również, że światopogląd jest osobistą sprawą członków (również ich poglądy polityczne, wyznanie, narodowość czy stan majątkowy). Wychowując, organizacja opiera się na metodzie harcerskiej.	Postawa dialogu, współpracy, poszukiwanie porozumienia, tworzenia alternatywy w ruchu harcerskim, próby porozumienia z organizacjami skautowymi. Rola realizowania podstawowych założeń ideowych, wierność samemu sobie i zachowanie pełnej tożsamości. Fundamenty oddziaływań wychowawczych: zasady etyki chrześcijańskiej oraz ideały i tradycje skautingu światowego i polskiego harcerstwa.

1990-1995	Jej podstawą są: Obietnica i Prawo Zucha, Prawo i Przyrzeczenie Harcerskie, a także system sprawności, stopni i odznak oraz osobisty przykład instruktora i funkcyjnego. Zaznaczono również chęć sięgania w działaniach do skarbnicy tradycji skautowej i harcerskiej.	
1996-2019	Reorganizacja, walka o miejsce w ruchu harcerskim w Polsce, współpraca z innymi organizacjami młodzieżowymi. Rola budowniczego, kreatora osobowości człowieka. Poprzez samowychowanie, urabianie, stwarzanie warunków do rozwoju. Fundamenty oddziaływań wychowawczych: przyczynianie się do rozwoju młodych ludzi w taki sposób, aby w pełni mogli wykorzystać swoje możliwości duchowe, intelektualne, społeczne i fizyczne jako jednostki, jako odpowiedzialni obywatele i jako członkowie wspólnot lokalnych, wspólnoty narodowej i międzynarodowej. Rozwijając osobowość młodego człowieka nastawia się na równoczesną pracę nad jego rozwojem duchowym, intelektualnym, społecznym i fizycznym. Podkreślano, że wychowanie harcerskie musi mieć charakter spójny. Żadnej z tych sfer osobowości nie można rozwijać w oderwaniu od pozostałych. Proces rozwoju młodego człowieka jest procesem zintegrowanym. W 2017 r. zaakcentowano, że holistyczne podejście do rozwoju możliwe jest jedynie na gruncie prawidłowego przygotowania duchowego.	Reorganizacja, konsolidacja z innymi organizacjami. Rola przekaznika, drogowskazu wartości ku samowychowaniu. Stwarzanie warunków do rozwoju w oparciu o konkretne wartości. Fundamenty oddziaływań wychowawczych: prawidłowy, harmonijny rozwój człowieka we wszystkich sferach jego osobowości: duchowej, moralnej, intelektualnej, uczuciowej i fizycznej, prowadzący ku jego spełnieniu jako osoby ludzkiej. Harcerz/harcerka otwierając się na dobro, prawdę, piękno, uczestniczy w wartościach i je urzeczywistnia, dokonując prawidłowego wyboru według ich hierarchicznego układu: od wartości najniższych (materialnych) poprzez wartości duchowe ku wartościom absolutnym (miłości Bożej).
wspólne: rozwój człowieka: duchowy, intelektualny, fizyczny. Stwarzanie warunków do rozwoju.		

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Marszałek, 2014c; 2018b; 2017f; 2018b, Statut, 2017.

Oba stowarzyszenia określają siebie w dokumentach zjazdowych i deklaracjach jako organizacje wychowawcze, przy czym ZHR dodatkowo jako ideową. ZHR zachowuje spójność w dokumentach zjazdowych i statucie, natomiast ZHP nie.

Tabela nr 22. Stałe i wspólne treści dotyczące charakteru działalności ZHP i ZHR

elementy stałe i wspólne	ZHP	ZHR
stałe	dobrowolne, patriotyczne stowarzyszenie (<i>w statutach</i>)	organizacja ideowo-wychowawcza (<i>w dokumentach zjazdowych, deklaracjach i statucie</i>)
wspólne	organizacja wychowawcza (<i>w dokumentach zjazdowych i deklaracjach</i>)	

Źródło: opracowanie własne.

Treść naczelných celów działalności określonych w statutach organizacji cechuje różnorodność.

W ZHP funkcjonuje jedno stałe określenie od 1990 r. i jest to „stwarzanie warunków do wszechstronnego, duchowego i fizycznego rozwoju człowieka”, który w poszczególnych latach był jeszcze rozszerzany o rozwój: „intelektualny, społeczny” (1995, 1997); „intelektualny, społeczny, emocjonalny” (2001-2019). Pozostałe cele cechuje zmienność.

W ZHR w statucie występują trzy stałe określenia celów: „wychowanie człowieka metodą harcerską w myśl Przrzeczenia i Prawa Harcerskiego, do świadomej postawy obywatelskiej. Upowszechnianie w społeczeństwie ideałów harcerskich”. Pozostałe cechuje zmienność. W obu stowarzyszeniach, w statutach wyznaczono cele z obszarów: społecznych, obywatelskich, harcerskich, patriotycznych. Obszary działalności dotyczące celów ZHR cechuje stałość, w ZHP występuje zmienność. ZHP w swych celach wyznaczył działania z obszarów, które nie znalazły się w zapisach ZHR: internacjonalistyczny, przyrodniczy, egocentryczny.

W Prawie Harcerskim obowiązującym ZHP i ZHR, w latach 1989-2019 występuje w obu organizacjach, podobne zaakcentowanie rozwoju duchowego³⁶, społecznego³⁷ w mniejszym stopniu intelektualnego i fizycznego³⁸.

W dokumentach strategicznych, na lata 1999-2025 ZHP i ZHR określili również cele swych działań wychowawczych. W zapisach stwierdzono, iż najważniejszym celem ich działania jest wychowanie, jednocześnie rekomendowały w opracowywaniu działań programowych (drużyn i innych jednostek) następujące kierunki pracy programowej.

ZHP ewaluowało od wskazywania globalnych, ogólnych pozazwiązkowych kierunków działań programowych takich jak: demokracja, zdrowie, integracja międzynarodowa, wymiana kulturowa i inne³⁹, ku skoncentrowaniu się na problemie nieznanomości i niestosowania metody harcerskiej

³⁶ Występuje w siedmiu punktach prawa.

³⁷ Występuje w sześciu punktach prawa.

³⁸ Występują tylko w jednym punkcie.

³⁹ W latach 1999 do 2006.

przez kadre ZHP oraz braku spójnej tożsamości w organizacji (2007 r.). W ostatniej strategii (na lata 2018-2025) zaakcentowano działania zmierzające do zbudowania wyrazistej i spójnej tożsamości opartej o wspólne wartości harcerskie i wynikające z nich postawy. Stowarzyszenie stwierdziło, że chce podjąć działania, w wyniku których jej członkowie i kadra (zwłaszcza drużynowi) zrozumieją i świadomie zastosują harcerski system wychowawczy.

ZHR w swych dokumentach od początku koncentruje się na kształtowaniu tożsamości ideowej; podniesieniu skuteczności wychowania również poprzez rozwój kadry instruktorskiej oraz podnoszeniu metodycznego poziomu rozszerzając pola działalności poprzez wskazywanie kolejnych sprzymierzeńców (np. członków współdziałających) czy też akcentując dany obszar np. kształcenie instruktorów w Związku jako priorytet działań rozwojowych.

Tabela nr 23. Stałe i wspólne treści dotyczące celów działań ZHP i ZHR

elementy stałe i wspólne	ZHP	ZHR
stałe	–	Wychowanie człowieka metodą harcerską w myśl Przyrzeczenia i Prawa Harcerskiego, do świadomej postawy obywatelskiej. Upowszechnianie w społeczeństwie ideałów harcerskich (<i>w statucie</i>).
	–	Kształtowanie tożsamości ideowej; podniesienie skuteczności wychowania i tu rozwój kadry instruktorskiej oraz podnoszenie metodycznego poziomu rozszerzając te pola poprzez wskazywanie kolejnych sprzymierzeńców (np. członków współdziałających) czy też akcentując dany obszar np. kształcenie instruktorów w Związku jako priorytet działań rozwojowych (<i>w dokumentach strategicznych</i>).
wspólne	Cele z obszarów: społecznych, obywatelskich, harcerskich, patriotycznych (<i>w statutach</i>).	
	Podobne zaakcentowanie rozwoju duchowego ⁴⁰ , społecznego ⁴¹ w mniejszym stopniu intelektualnego i fizycznego (<i>w Prawie Harcerskim</i>).	

Źródło: opracowanie własne.

W dokumentach zjazdów oraz uchwał i innych ZHR od początku jednoznacznie formułował swe wartości: wychować polską młodzież w duchu tradycyjnych ideałów harcerstwa. Natomiast w ZHP, wartości deklarowane

⁴⁰ Występuje w siedmiu punktach prawa.

⁴¹ Występuje w sześciu punktach prawa.

w dokumentach, nie były jednolite i zmieniano je często, bo nawet w ciągu tego samego roku.

W statutach organizacji ZHP powoływano się najpierw na humanistyczne normy moralne (1989), którym dodano w 1990 r. dookreślenia „wywodzące się z uniwersalnych, kulturowych i etycznych wartości chrześcijańskich”. W 1995 roku kategoria humanistyczna została objęta nawiasem, a w 1997 r. i kolejnych latach już się nie pojawiła. Od 2005 roku dodano określenie „wartości zawarte w Prawie Harcerskim”.

ZHR cechuje większa stałość w powoływaniu się na wartości chrześcijańskie, najpierw określane jako „zasady chrześcijańskie” a od 1995 r. jako „wartości chrześcijańskie”.

W harcerskich kodeksach moralnych organizacje przywołują następujące wartości:

W Obietnicy Zucha jednakową wartość w obu stowarzyszeniach: „Prawa Zucha”. W Prawie Zucha latach 1989-1995: ZHP i ZHR akcentowano wartości: „Polskę, dzielność, prawda, obowiązki, innych ludzi, samodoskonalenie” a od 1995 roku dodatkowo „Boga” przy zachowaniu dotychczasowych.

W Przyrzeczeniu Harcerskim występują stałe, wspólne wartości, aczkolwiek nie od 1989 r.: są nimi „Bóg, Polska, bliźni, Prawo Harcerskie” w ZHR od 1990 r. a w ZHP od 1995 r. do 2019 roku nie podlegały zmianie i występują w rotach obu organizacji. Pozostałe wartości są zmienne: W ZHP nastąpiło przejście od wartości „Polska, każdy człowiek, Prawo Harcerskie” poprzez „Bóg, Polska, Prawda i Sprawiedliwość, bliźni, Prawo Harcerskie” do „Bóg, Polska, bliźni, Prawo Harcerskie”. ZHR na początku określił swoje wartości jako „Bóg, Polska, Dobro najwyższe, bliźni, Prawo Harcerskie” następnie zmienił na „Bóg, Polska, bliźni, Prawo Harcerskie”.

W ZHP występowała zmienność w zapisach Prawa Harcerskiego oraz jego komentarzach. Nastąpiły trzy modyfikacje prawa, w tym wartości: w 1989 r., 1990 i 2017 r. W 1989 r. wprowadzono, po raz pierwszy w tym stowarzyszeniu, prawo skoncentrowane bardziej na wartościach egocentrycznych harcerzy. W 1990 r. powrócono do tekstu prawa, które występowało w wersjach Prawa Harcerskiego przed 1989 r. akcentując wartości allocentryczne.

W ZHR występuje stałość określonych w prawie wartości. Niezmienne były komentarze do Przyrzeczenia i Prawa. Pierwszy i jedyny komentarz do Przyrzeczenia i Prawa Harcerskiego został wydany przez władze ZHR w 2005 roku. W 2012 roku wydano dodatkowo „stanowisko Rady Naczelnej w sprawie przestrzegania 10. punktu Prawa Harcerskiego (wychowanie do

czystości i abstynencji)”, w którym określono: „W swojej działalności ZHR opiera się na katolickiej nauce społecznej”.

Zapisy dziewięciu punktów Prawa obowiązującego w ZHP w latach 1990-2017 były identyczne w treści z zapisami Prawa ZHR oprócz punktu pierwszego⁴², a po zmianie treści Prawa w ZHP, w 2017 r., również dziesiątego.

Analizowane Prawa Harcerskie w ZHP i ZHR kreują podążanie ku następującym wartościom (rozkład treści został potraktowany hierarchicznie, przy założeniu, iż najważniejsze treści umieszczono w początkowych punktach, mniej istotne w pozostałych⁴³): służba Bogu i Polsce, bliźni, Prawo Harcerskie, honor, pomoc, braterstwo, rycerskość, przyroda, karność, posłuszeństwo, pogoda ducha, oszczędność i ofiarność, czystość.

Na zaprezentowane powyżej wartości, zawarte w Prawie Harcerskim, obie organizacje powołują się w swych dokumentach określających podstawy wychowawcze w ZHP i ZHR⁴⁴.

Tabela nr 24. Stałe i wspólne treści dotyczące wartości ZHP i ZHR

elementy stałe i wspólne	ZHP	ZHR
stałe	-	tradycyjne ideały harcerstwa (<i>w dokumentach zjazdowych, deklaracjach i statucie</i>) chrześcijaństwo (<i>w dokumentach zjazdowych, deklaracjach i statucie</i>) służba Bogu i Polsce, bliźni, Prawo Harcerskie, honor, pomoc, braterstwo, rycerskość, przyroda, karność, posłuszeństwo, pogoda ducha, oszczędność i ofiarność, czystość (<i>w Prawie Harcerskim</i>)
wspólne	Prawo Zucha (<i>w Obietnicy Zucha</i>)	

Źródło: opracowanie własne.

ZHP skupia się w programie na stawianiu wyzwań dla wspierania rozwoju młodego człowieka, kształtowania jego charakteru. Podkreśla się, że program powinien być wszechstronny tak, jak wszechstronny powinien być rozwój, aby każdy mógł w nim znaleźć coś dla siebie. Celem jego miało być rozbudzanie zainteresowań, zaciekawienie, zachęcenie do zdobywania nowej wiedzy i umiejętności, poszukiwania dróg indywidualnego rozwoju.

⁴² W ZHP brzmiał: „Harcercz sumiennie spełnia swoje obowiązki wynikające z Przyrzeczenia Harcerskiego”, w ZHR: „Harcercz służy Bogu i Polsce i sumiennie spełnia swoje obowiązki”.

⁴³ Wniosek wysunięty na podstawie analiz wszystkich kodeksów wychowania obowiązujących w ZHP, w których treści zależnie od uwarunkowań zmieniały miejsce np. z 1. punktu na 5.

⁴⁴ ZHR dodatkowo umocowuje je w przykazaniach Bożych zwłaszcza w przykazaniu miłości.

W statucie ZHP od 1995 r. umieszczono stwierdzenie: „program działania powstaje samorządnie w drużynach oraz w innych podstawowych jednostkach organizacyjnych ZHP”

ZHR poprzez program zmierza do stwarzania warunków oddziaływań wychowawczych w kierunkach: „pełnego i integralnego wychowania osoby; wychowania harcerki i harcerza do życia w społeczeństwie, w tym do służby Bogu, Polsce i bliżnim. Stowarzyszenie zaznacza, iż programy „te uwzględniają w pierwszej kolejności etap rozwoju i indywidualne potrzeby wychowanka”.

W dokumentach określających podstawy wychowawcze, obie organizacje określają rozwój jako swój cel wychowania. Przy czym ZHP akcentuje czynności wspierania (we wszechstronnym rozwoju) i kształtowania charakteru poprzez stawianie wyzwań, natomiast ZHR stwarzania warunków do harmonijnego i pełnego rozwoju człowieka.

ZHP podkreśla iż: „oddziaływanie wychowawcze prowadzone zgodnie z metodą harcerską dokonuje się głównie poprzez: przykład osobisty kadry wychowawczej, stopniowanie trudności, współzawodnictwo i współdziałanie, stwarzanie warunków do nauki samodzielności i odpowiedzialności m.in. poprzez powierzanie wychowankom zadań i obdarzanie ich zaufaniem oraz działanie w małych grupach rówieśniczych kierowanych również przez osoby niepełnoletnie”. Zaakcentowano również, iż „wszelkie działania wychowawcze w organizacji powinny stwarzać warunki do wszechstronnego i harmonijnego rozwoju fizycznego, intelektualnego, emocjonalnego, społecznego i duchowego dzieci i młodzieży”.

ZHR od początku koncentruje się na kształtowaniu tożsamości ideowej, podniesieniu skuteczności wychowania i tu rozwój kadry instruktorskiej oraz podnoszenie metodycznego poziomu rozszerzając te pola poprzez wskazywanie kolejnych sprzymierzeńców (np. członków współdziałających) czy też akcentując dany obszar np. „kształcenie instruktorów w Związku jako priorytet działań rozwojowych”.

Obie organizacje określiły misję swojej działalności, ZHP w 2005 r., ZHR w 2011 r. Misja ZHP została umieszczona w statucie organizacji i zmieniona była raz, w 2012 roku. Dodano do określenia: „ZHP wychowuje młodych ludzi na...”, słowo „zaradnych”. Pozostałe treści były stałe: „1. Misją ZHP jest wychowywanie młodego człowieka, czyli wspieranie go we wszechstronnym rozwoju i kształtowaniu charakteru przez stawianie wyzwań. 2. ZHP wychowuje młodych ludzi na prawych, aktywnych, zaradnych i odpowiedzialnych obywateli w duchu wartości zawartych w Prawie Harcerskim”.

ZHR misję opublikował w uchwale Rady Naczelnej i nie zmieniał jej treści do grudnia 2019 r. „Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej to wspólnota przyjaciół – dzieci, młodzieży i dorosłych, która w oparciu o wartości chrześcijańskie, poprzez przykład własny instruktorów i instruktoerek harcerskich, pracę nad sobą, służbę, przygodę oraz inne elementy metody harcerskiej wychowuje człowieka pełnego radości życia, odpowiedzialnego za Polskę i gotowego podjąć wyzwania współczesności.”

Oba stowarzyszenia w swych celach wychowania zmierzają do kształtowania/stwarzania warunków do wyrabiania w sobie następujących podstaw/cnót: patrioty, obywatela, współtwórcy wspólnoty, praworządnego, odpowiedzialnego, potrafiącego podejmować dialog, uczącego się, wypełniającego role społeczne, dbającego o zdrowie ciała i ducha, radosnego. W obu organizacjach szczególnie akcentowana jest postawa służby: Bogu, Polsce, bliźnim, sobie, przy czym ZHR wiąże służbę z zasadami wyznawanej wiary powołując się na teorię personalizmu chrześcijańskiego. ZHP dookreślając służbę Bogu stwierdza: „wynikająca z wiary bądź osobistego stosunku do duchowych wartości życia – takich jak: miłość, prawda, dobro, sprawiedliwość, wolność, piękno, przyjaźń, braterstwo, nadzieja”.

Opisując rolę wychowawcy ZHP zwraca uwagę na świadomość tejże roli wychowawcy – drużynowego oraz umacnianie jego funkcji i pozycji, dbanie o jakość jego pracy. W statutach organizacji od 1997 r. pojawia się zapis: ZHP realizuje harcerski system wychowawczy rozumiany jako jedność zasad harcerskiego wychowania, metody i programu, w którym istotną rolę odgrywa osobisty przykład instruktora. Natomiast ZHR stwierdza „Cała trudność i zarazem prostota harcerskiego systemu wychowania wypływa z faktu, iż wychowanie przez przykład osobisty udaje się naprawdę jedynie wtedy, gdy postawa etyczna instruktora wypływa z jego głębokich dążeń i przekonań”. Organizacja zwraca również uwagę na poszerzanie wiedzy, rozwijanie zainteresowań i pasji, a także wspieranie w rozwoju intelektualnym i duchowym instruktorów. W zapisach statutu od 1995 r. pojawiają się treści, przy elementach metod harcerskich, w których mowa jest o: współdziałaniu i współpracy pomiędzy dorosłymi a dziećmi i młodzieżą oraz przykładzie osobistym.

Obie organizacje w swych statutach stosują stałe i zmiennie dookreślają kategorie osób, do których adresują swoje oddziaływania. ZHP zastosował zapisy: zuchy, harcerzy, harcerzy starszych oraz instruktorów (1989-1997) i: – działaczy harcerskich (1989), działaczy (1990); – seniorów (1995-1997); – otwartym dla wszystkich bez względu na pochodzenie, rasę czy wyznanie (1995-2019).

ZHR natomiast we wszystkich zapisach statutu zastosował sformułowanie, iż adresuje swoją działalność do „dzieci, młodzieży i dorosłych” (1989-2019), zmiennie występują jeszcze następujące: „instruktorów harcerskich” (1989-1990) oraz „przyjaciół harcerstwa” (1990).

Tabela nr 25. Stałe i wspólne treści dotyczące wychowania, wychowawcy, adresatów oddziaływania ZHP i ZHR

elementy stałe i wspólne	ZHP	ZHR
stałe	adresaci oddziaływań: zuchy, harcerze, harcerze starsi oraz instruktorzy (w <i>statutach</i>)	adresaci oddziaływań: dzieci, młodzież i dorośli (w <i>statucie</i>)
wspólne	rozwój jako swój cel wychowania (w <i>dokumentach dotyczących podstaw wychowania</i>) podstawy/cnoty: patrioty, obywatela, współtwórcy wspólnoty, praworządnego, odpowiedzialnego, potrafiącego podejmować dialog, uczącego się, wypełniającego role społeczne, dbającego o zdrowie ciała i ducha, radosnego. W obu organizacjach szczególnie akcentowana jest postawa służby: Bogu, Polsce, bliźnim, sobie (w <i>dokumentach dotyczących podstaw wychowania</i>)	

Źródło: opracowanie własne.

Poniżej prezentuję zestawienie stałych i wspólnych treści naczelnych i ogólnych celów wychowania ZHP i ZHR.

Tabela nr 26. Stałe i wspólne treści naczelnych i ogólnych celów wychowania ZHP i ZHR

Kategorie analizy	Elementy stałe i wspólne	ZHP	ZHR
charakter działalności organizacji	stałe	dobrowolne, patriotyczne stowarzyszenie	organizacja ideowo-wychowawcza
	wspólne	organizacja wychowawcza	
cele działań	stałe	–	wychowanie człowieka metodą harcerską w myśl Przyrzeczenia i Prawa Harcerskiego, do świadomej postawy obywatelskiej. Upowszechnianie w społeczeństwie ideałów harcerskich kształtowanie tożsamości ideowej; podniesienie skuteczności wychowania i tu rozwój kadry instruktorskiej oraz podnoszenie metodycznego poziomu rozszerzając te pola poprzez wskazywanie kolejnych sprzymierzeńców (np. członków współdziałających) czy też akcentując dany obszar np. kształcenie instruktorów w Związku jako priorytet działań rozwojowych
	wspólne	cele z obszarów: społecznych, obywatelskich, harcerskich, patriotycznych zaakcentowanie rozwoju duchowego, społecznego	

wartości	stałe	–	tradycyjne ideały harcerstwa
			chrześcijaństwo
			służba Bogu i Polsce, bliźni, Prawo Harcerskie, honor, pomoc, braterstwo, rycerskość, przyroda, karność, posłuszeństwo, pogoda ducha, oszczędność i ofiarność, czystość
	wspólne	Prawo Zucha	
program wychowawczy	stałe	możliwość funkcjonowania ruchów programowo-metodycznych	
	wspólne	możliwość funkcjonowania ruchów programowo-metodycznych	
wychowanie, wychowawcy, adresaci oddziaływania	stałe	adresaci oddziaływań: zuchy, harcerze, harcerze starsi oraz instruktorzy	adresaci oddziaływań: dzieci, młodzież i dorośli
	wspólne	rozwój jako swój cel wychowania podstawy/cnoty: patrioty, obywatela, współtwórcy wspólnoty, praworządnego, odpowiedzialnego, potrafiącego podejmować dialog, uczącego się, wypełniającego role społeczne, dbającego o zdrowie ciała i ducha, radosnego. W obu organizacjach szczególnie akcentowana jest postawa służba: Bogu, Polsce, bliźnim, sobie	

Źródło: opracowanie własne.

Jak już wspominałam ZHP i ZHR to organizacje powstałe w wyniku zinstytucjonalizowania (w postaci stowarzyszeń), harcerskiego ruchu skautowego. Organizacje te wyznaczają swe naczelne i ogólne cele wychowania w oparciu o analizę sytuacji społecznej, akcentując bardziej lub mniej założenia antropologii kolektywistycznej lub personalistycznej.

W obranych celach wychowawczych wyznaczają kierunki działań mające umożliwić zmianę społeczną, która ma się dokonać m.in. przez rozwój i samorozwój wychowanków podejmujących działania na rzecz budowania społeczeństwa obywatelskiego w oparciu o określone wartości. Adresatami oddziaływań wychowawczych ZHP i ZHR były i są głównie dzieci i młodzież, czyli grupa wiekowa, której liczebność w ostatnich latach się zmniejsza. Nie maleje jednak znacząco liczba członków organizacji w porównaniu do populacji dzieci i młodzieży w kraju, a organizacje harcerskie nadal cieszą się wysokim stopniem zaufania społecznego, co obrazują dane z badań Centrum Badania Opinii Społecznej⁴⁵ oraz inne źródła (Berkowska, 2022; Warchocka, Wróblewski, Wróbel, Kołodziejczyk, 2021). Potencjał wychowawczy budowania społeczeństwa obywatelskiego przez

⁴⁵ Badania w latach 2022-2016 (CBOS, 2010, s.11-12; CBOS 2016, s. 16; Załącznik do Uchwały, 2018, s. 12-13). Od 2017 roku CBOS nie pyta już w swych badaniach o zaufanie do organizacji harcerskich.

członków ZHP i ZHR zauważają i wspierają władze państwowe, czego przykładem w ostatnim czasie jest Rządowy Program Rozwoju Organizacji Harcerskich i Skautowych na lata 2018-2030, w którym zaakcentowano: „Wyrastający ze stuletnich patriotycznych tradycji ruch harcerski, dzięki działającym społecznie członkom organizuje i prowadzi pracę niezwykle ważną dla społeczeństwa i państwa polskiego. Obecnie ruch harcerski w Polsce i poza granicami kraju tworzy najliczniejszą grupę organizacji i stowarzyszeń, które prowadzą działalność wychowawczą zdefiniowaną celami statutowymi (Załącznik do Uchwały, 2018, s. 7).

Owe naczelne i ogólne cele, jak uwidaczniają zaprezentowane przeze mnie analizy podlegały przeobrażeniom, większym w ZHP, mniejszym w ZHR. Co warto zaznaczyć, w analizowanych źródłach z lat 1989-2019 tylko ZHR wyznaczał cele swej działalności w oparciu o stałe wartości, zaś ZHP podążał drogą poszukiwania i zmian ich podstaw.

Czy te strategie działań będą kontynuowane w kolejnych latach działalności – pokaże czas.

Bibliografia

- Akt powołania ZHR, 12 lutego z 1989 r. (1989). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 36.
- Apel Naczelnika Stanisława Broniewskiego do Harcerzek i Harcerzy, Instruktoerek i Instruktorów, z 3 listopada 1989 r., „Ład” 1989, nr 48, 26 XI, s. 14, (1989). W: Marszałek, K. Wybór źródeł do dziejów ruchu harcerskiego w Polsce. Ruch harcerski w latach 1980-1989. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 78-79.
- Bayrak, T. (2010). İzciğilgin Türkiye’ye gelişi ve günümüzdeki görünümü. The development of scouting in Turkey. W: „Sosyoloji Dergisi”, 3. Dizi, 20. Sayı, 2010, 153-175, <http://search.ebscohost.com>, 2 VI 2017.
- Berkowska, M. (2022) GEKON. Badanie opinii rodziców harcerskich. Komunikat z badania, nr 3/2022, <https://hib.zhp.pl/projekty-badawcze/lista-badan-hib/>, 12 XI 2022.
- Biogram Grzegorz Nowik, https://pl.wikipedia.org/wiki/Grzegorz_Nowik, 12 XI 2022.
- Broniewski, S. (1989). Odezwa Do wszystkich dawnych harcerzek i harcerzy! z 16 listopada 1989 r., Korzenie harcerstwa niepokornego (1). Materiały z sesji historycznej zorganizowanej przez Młodzieżowy Dom Kultury „Dom Harcerza” (Kraków, ul. Reymonta 18) i Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej w dniu 16 grudnia 1995 roku w Krakowie, (red.) Hausner, W. „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1996, nr 3/4, maj, dodatek do Pisma Instruktoerek i Instruktorów ZHR „Instruktor”, s. 55-56. W: Marszałek, K. Wybór źródeł do dziejów ruchu harcerskiego w Polsce. Ruch harcerski w latach 1980-1989. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 77-78.
- Ciura, G. (1998). Pełnić służbę Bogu i Polsce, Harcerstwo Polskie („Hufce Polskie”) 1939-1945. Warszawa: Alfa.
- Dąbrowski, S. J., Rzeczkowska, E., Gawryszczak, P. (2016). Komunistyczne represje wobec harcerzy na Lubelszczyźnie. Lublin: Sigillum – Piotr Gawryszczak.
- Deklaracja IX/XXVI Zjazdu ZHP w sprawie zmian w ZHP z 1989 r. (1989). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 17-18.

- Deklaracja XXVIII Zjazdu ZHP określająca charakter stowarzyszenia (1990). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 39.
- Denek, K. (1996). Konstruowanie celów edukacji wczesnoszkolnej. W: Nauczyciel i Szkoła, nr 1-2, s. 53-62.
- Deptuła, T. Stanowski, K. (1988). Niezależne harcerstwo, wrzesień 1988 r., W: „Nowy Dziennik” 1988, 16 IX, s. 3.
- Didukh, I. (2014). Michael Gorbovy as an organizer of the scouting movement in gutschina (the beginning of the XX century). W: „Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University” 2014, April, 1(2-3), s. 50-52.
- Dokument Priorytetu wychowawcze ZHR na lata 2008-2010 (2008). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom II, Rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 2001-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 289-291.
- Gajek, M. (2017). Harcerze mogą legalnie pić alkohol. W: „Newsweek” 2017, 9 kwietnia, Grodecka, E. (2017). Nasze prawo, przyrzeczenie i pozdrowienie, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- GUS, (2020). Sytuacja demograficzna Polski do 2020 roku. Zgony i umieralność, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/sytuacja-demograficzna-polski-do-2020-roku-zgony-i-umieralnosc,40,1.html>, 12 XI 2022.
- Harcerstwo Polskie (Hufce Polskie) Druga konspiracja harcerska (wspomnienia) Jerzy Świdorski „Lubicz”, Materiały Warsztatowe dotyczące Harcerstwa (korespondencja, wycinki prasowe), sygn. 680, AAN Akta Tomasza Strzembosza, Zespół nr 2189.
- <https://www.newsweek.pl/polska/spoleczenstwo/harcerze-moga-legalnie-pic-alkohol/ygrjgnb>, 10 IV 2017.
- Informacja z korespondencji mailowej z Barbarą Sobieską rzeczniczką ZHR z dnia 16 I 2019 r.
- Jeziorański, M. (2014). Wychowawcza wartość wspólnoty w odniesieniu do wybranych koncepcji antropologicznych. W: Acta Universitatis Nicolai Copernici, Pedagogika XXX, Nauki Humanistyczno-Społeczne, zeszyt 422, s. 27-47.
- Kamiński, A. (1971). Analiza teoretyczna polskich związków młodzieży do połowy XIX wieku. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kamiński, A. (1974). Funkcje pedagogiki społecznej. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kamiński, A. (1963). Polskie związki młodzieży (1804-1831) Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kamiński, A. (1968). Polskie związki młodzieży (1831-1848). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Kamiński, A. (1959). *Prehistoria polskich związków młodzieży*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Komunikat biura prasowego Zjazdu Harcerstwa Rzeczypospolitej w Gdańsku (1989). W: Marszałek, K. (2017). *Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 77-78.
- Komentarz Przewodniczącego ZHP do obowiązującego Prawa Harcerskiego (2017). <https://zhp.pl/2017/komentarz-ph/>, 1 XII 2017.
- Komentarz Stefana Mirowskiego dotyczący Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego, Uchwała Rady Naczelnej ZHP nr 32 z 22.02.1997 r. w sprawie opracowania pt. „Harcerskie Ideały”, Warszawa 1997 r., s. 14-17, (1997). W: Marszałek, K. (2014). *Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014)*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 328-330.
- Komentarz ZHR (1990). Oli Rybak, „Kawki”, do Prawa Harcerskiego. W: Marszałek, K. (2012). *Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 201-202.
- Komentarz ZHR (1991). Wielka Modlitwa Harcerska, przygotowanie do spotkania młodzieży świata z Ojcem Świętym Janem Pawłem II. W: Marszałek, K. (2012). *Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 203-211.
- Komentarz ZHR (1993a). Do Prawa Harcerskiego dla instruktorów. W: Marszałek, K. (2012). *Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 212-217.
- Komentarz ZHR (1993b). Piotra Łysonia do Prawa Harcerskiego i Przyrzeczenia Harcerskiego. W: Marszałek, K. (2012). *Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 218-220.
- Komentarz ZHR (1995). Kardynała Józefa Glempa do Prawa Harcerskiego i Przyrzeczenia Harcerskiego. W: Marszałek, K. (2012). *Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 220-222.
- Komentarz ZHR (1998). Idee zawarte w Prawie i Przyrzeczeniu Harcerskim, 1998 r. W: Marszałek, K. (2012). *Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 222-227.

- Komentarz ZHR (2004). Harcerski dekalog – krótki komentarz. W: Marszałek, K. (2012). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 227-230.
- Komentarz ZHR (2005). Do Przyrzeczenia i Prawa Harcerskiego dla harcerek i harcerzy ZHR. W: Marszałek, K. (2012). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 230-241
- Komentarz ZHR (2012a). Stanowisko Rady Naczelnej w sprawie przestrzegania 10 punktu Prawa Harcerskiego (wychowanie do czystości i abstynencji). W: Marszałek, K. (2012). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 242-244.
- Komentarz ZHR (2012b). Do Przyrzeczenia Harcerskiego oraz komentarz do Prawa Harcerskiego. W: Marszałek, K. (2012). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 244-247.
- Komunikat o powołaniu ZHR, (1989). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 37.
- Komunikat Sekretariatu Rady Naczelnej ZHR w sprawie Zjazdu ZHR, (1989). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 78-80.
- Król, P. Sikorska, J. (2017). Komunikat z badań 1/2017, Projekt badawczy dotyczący wartości harcerskich zawartych w Prawie Harcerskim – 10 punkt, Harcerski Instytut Badawczy. <https://hib.zhp.pl/wartosci-w-prawie-harcerskim/>, 5 V 2018.
- List Naczelnictwa ZHR z 29 X 2020 r. https://drive.google.com/file/d/1ABtq4MhI_2oph_sbBqj2M1yY4zVbS--R/view?fbclid=IwAR0SQvvp3v5qYy4wIL_2XRslr1coEnEhabyNdPOimY4S1Mr8va0gpmQuUs, 31 X 2020.
- Loew, P. O., Kizik E. (red.) (1986). Po co nam historia? Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Maracewicz, T. (2020). Pierwsze dni Organizacji Harcerzy – część I: na głęboką wodę W: Azymut, 2020, 27 listopada, <https://azymut.zhr.pl/2020/11/27/pierwsze-dni-organizacji-harcerzy-czesc-i-na-gleboka-wode/>. 7 XI 2022.
- Marszałek, K. (2016a). Doktoraty i habilitacje z tematyki dotyczącej organizacji harcerskich, w latach 1969-2016. W: „Studia z Teorii Wychowania”, 2016, nr 2, s. 199-226.

- Marszałek, K. (2016b). Doktoraty i habilitacje z tematyki dotyczącej organizacji harcerskich, w latach 1969-2016, Część II prace/cykle habilitacyjne. W: „Studia z Teorii Wychowania”, 2016, T. 7, nr 3, s. 207-244.
- Marszałek, K. (2016c). Dziedzictwo, którego nie można odrzucić : próba interpretacji wybranych źródeł z lat 1918-2015 do dziejów Związku Harcerstwa Polskiego. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek, K. (2022a). Elementy obrazu wychowania w działalności Ośrodka Badań Programowych i Ośrodka Badań Psychologiczno-Pedagogicznych/Ośrodka Badań ZHP w latach 1957-1975. W: „Pedagogika społeczna”, nr 4 (86) z 2022, s. 195-213.
- Marszałek, K. (2022b). Elementy obrazu wychowania w działalności Zespołu i Wydziału Badań i Analiz Głównej Kwatery ZHP w latach 1987-2014. „Pedagogika społeczna”, nr 4 (86) z 2022, s. 215-237.
- Marszałek, K. (2022c). Elementy obrazu wychowania w działalności Harcerskiego Instytut Badawczego Głównej Kwatery ZHP w latach 2016-2021. W: „Pedagogika społeczna”, nr 4 (86) z 2022, s. 239-269.
- Marszałek, K. (2017a). Harcerskie kodeksy postępowania moralnego w latach 1918-2017 (Obietnica i Prawo Zucha, Przrzeczenie i Prawo Harcerza). W: „Harcerz Rzeczypospolitej. Internetowe Pismo Ruchu Harcerskiego”, 2017 r., nr 1, https://hr.bci.pl/articles.php?article_id=579, 5 V 2017.
- Marszałek, K. (2018a). Harcerska lista (nie)obecności. Analiza polskiej bibliografii harcerstwa za lata 1989-2017. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek, K. (2022d). Harcerskie ścieżki ku rozumieniu rozwoju duchowego w Związku Harcerstwa Polskiego w latach 1989-2022. W: „Horyzonty Wychowania”, 2022, T. 21, nr 58, s. 91-10.
- Marszałek, K. (2022e). Harcerstwo to nie tylko „skauting plus niepodległość” – wybiórczy przegląd definicji harcerstwa. W: „Harcerz Rzeczypospolitej. Internetowe pismo Ruchu Harcerskiego”, nr 1-2/2023, https://hr.bci.pl/articles.php?article_id=754.
- Marszałek, K. (2007). Ideał wychowania harcerskiego inspiracją dla współczesnej młodzieży czy też odległą zapomnianą historią? W: Szerląg A. (red.), Edukacja obywatelska w społeczeństwach wielokulturowych, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2007, s. 345-358.
- Marszałek, K. (2017b). Przegląd prac naukowych i popularno-naukowych osób ze stopniem doktora habilitowanego z tematyki dotyczącej organizacji harcerskich, w latach 1969-2016. Cz. 3. W: „Studia z Teorii Wychowania”, 2017, T. 8, nr 1, s. 125-146.
- Marszałek, K. (2022f). Przyczynek do próby opracowania spisu organizacji harcerskich i skautowych w latach 1909-1988, na ziemiach polskich i terytorium Polski,

- na podstawie wybranych publikacji. W: „Harcerstwo. Rocznik Naukowy Muzeum Harcerstwa”, 2022, nr 3.
- Marszałek, K. (2008). Różnice w podejściu do celów wychowania w skautingu i harcerstwie na początku XX wieku. W: „Zeszyty Naukowe WSHE we Włocławku. Nauki pedagogiczne”, 2008, t. 25, z. 7, s. 77-87.
- Marszałek, K. (2012). Studia i materiały z dziejów Związku Harcerstwa Polskiego w latach 1918-1939. Bydgoszcz: Kujawsko-Pomorska Szkoła Wyższa.
- Marszałek, K. (2017c). Wybór źródeł do dziejów ruchu harcerskiego w Polsce. Ruch harcerski w latach 1980-1989. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek, K. (2014a). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom I Utworzenie ogólnopolskiego Związku Harcerstwa Polskiego i czas próby ruchu harcerskiego (1918-1944). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek, K. (2014b). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom II Walka, sowietyzacja, odwilż, kryzys i upadek (1944-1988). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek, K. (2014c). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek, K. (2018b). Wybór źródeł do dziejów ZHP i ZHR w latach 2017-2018. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek, K. (2017d). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek, K. (2017e). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom II Rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 2001-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Marszałek, K. (2017f). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Michalski, G. (2003). Zakresy poszukiwań źródłowych w badaniach historyczno-pedagogicznych stowarzyszeń. W: Szulakiewicz, W. (red.), Źródła w badaniach naukowych historii edukacji. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 145-161.
- Mirowski, S. (1997). Nasze prawo Przyrzeczenia. W: Harcerstwo, 1997, nr 3, s. 7-9.
- Nowik, G. (2017). List do Instruktorów, Członków i Przyjaciół ZHR, <https://www.zhr.pl/list-do-instruktorow-czlonkow-i-przyjaciol-zhr/>, 19 IV 2017.
- Materiały zjazdowe dla delegatów na XVI Zjazd ZHR Warszawa, 13-15 IV 2018 r., s. 20-21. https://www.zhr.pl/wp-content/uploads/2018/04/Materiały_Zjazdowe_XVI_ZJAZD_2018_NET_all_zip.pdf 2 I 2018.
- Nasz stosunek do ZHP, 1918 r., „Biuletyn Informacyjny Ruchu Harcerskiego Rzeczypospolitej” 1989, nr 1, styczeń, s. 2 (1989). W: Marszałek, K. Wybór źródeł do

- dziejów ruchu harcerskiego w Polsce. Ruch harcerski w latach 1980-1989. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 82.
- Nowakowska, A.M. (2006). Omnibus 2005, Raport z badania ankietowego przeprowadzonego na II Ogólnopolskim Zlocie Drużynowych (moduł wartości), www.badania.zhp.pl, 1 I 2006.
- Obietnica Zucha ZHR, (1989). Statut ZHR uchwalony przez I Walny Zjazd ZHR, (1989). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 31.
- Obietnica Zucha ZHP, (1989). Statut ZHP uchwalony przez IX/XXVI Zjazd ZHP ustalony i ogłoszony Zarządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 4 IV 1989 (1989). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 146.
- Olbrycht, K. (2017). Ruch wychowy Aleksandra Kamińskiego: wymiar pedagogiczny. W: Polska Myśl Pedagogiczna, nr 3, s. 13-29.
- Oświadczenie Ruchu Harcerskiego Rzeczypospolitej, 20 grudnia 1988 r., Korzenie harcerstwa niepokornego (1). Materiały z sesji historycznej zorganizowanej przez Młodzieżowy Dom Kultury „Dom Harcerza” (Kraków, ul. Reymonta 18) i Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej w dniu 16 grudnia 1995 roku w Krakowie, red. Hausner, W. „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1996, nr 3/4, maj, dodatek do Pisma Instruktorów i Instruktorów ZHR „Instruktor”, s. 49. (1988). W: Marszałek, K. Wybór źródeł do dziejów ruchu harcerskiego w Polsce. Ruch harcerski w latach 1980-1989. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 81.
- Paderewska, M. (2017). Monografia Stowarzyszenia Harcerskiego, Warszawa 2006, s. 59. Praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Anny Przecławskiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny. <http://www.sh.org.pl/wp-content/uploads/2017/02/Monografia-SH-mgr-MPaderewska.pdf>, listopad 2017.
- Palamer-Kabacińska, E. (2021). Pedagogika przygody a harcerstwo. Studium teoretyczne. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Palluau, N. (2014). La réception des travaux scouts de Pierre Bovet en France (1912-décennie 1930) W: „Paedagogica Historica”, 2014, Vol. 50, Nos. 1-2, s. 93-108.
- Palczyński, T. (2010). Nowe ruchy społeczne. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Palka, S. (2010). Metodologia. Badania. Praktyka pedagogiczna. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Pionk, M. (2001). Harcerze w Walce o niepodległość Polski 1939-1989, Katowice: Urząd Miasta Katowic.

- Podstawy wychowawcze ZHP (2005). z późniejszymi zmianami 2009 r. wprowadzonymi Uchwałą XXXVI Zjazdu ZHP w 2009 r.
- Podstawowe zasady wychowania harcerskiego w ZHR (2005 r.) z późniejszymi zmianami 2006 r.
- Polemika Marka Kameckiego „Witaj Zosieńko, otwórz okienko, na wschodnią stronę...” czyli o tym, że trudno znaleźć wspólny azymut, gdy kierunki są inne (1990). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 199-200.
- Prawo i Obietnica Zucha (1997). W: Harcerstwo, 1997, nr 3, s. 9-11.
- Prawo Zucha ZHP (1989). Statut ZHP uchwalony przez IX/XXVI Zjazd ZHP ustalony i ogłoszony Zarządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 4 IV 1989. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 146.
- Prawo Zucha ZHP (1995). Statut ZHP uchwalony przez XXX Nadzwyczajny Zjazd ZHP w dniach 10 VI 1995 r. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 196.
- Prawo Zucha ZHR (1989). Statut ZHR uchwalony przez I Walny Zjazd ZHR, 1-2 IV 1989 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 31-32.
- Prawo Zucha ZHR (1995). Statut ZHR uchwalony przez IV Zjazd ZHR w dniach 24-26 II 1995 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 57.
- Radziwiłł, A. (1981). Ideologia wychowawcza w Polsce w latach 1948-1956 (próba modelu). Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza „Nowa” 2.
- Rechter, D. (1996). „Bubermania”: The Jewish Youth Movement in Vienna, 1917-1919. W: „Modern Judaism” 1996, 16 (1), s. 25-45, https://www.researchgate.net/publication/265446465_Bubermania_The_Jewish_Youth_Movement_in_Vienna_1917-1919, 3 VII 2017.
- Relacja Komisji Ideowej (1995). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 542.
- Rota Przyrzeczenia ZHP (1989). Statut ZHP uchwalony przez IX/XXVI Zjazd ZHP ustalony i ogłoszony Zarządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 4 IV 1989. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odro-

- dzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 146-147.
- Rota Przyrzeczenia ZHP (1990). Statut ZHP uchwalony przez XXVIII Zjazd ZHP w dniach 6-9 XII 1990 r. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 165.
- Rota Przyrzeczenia ZHP (1995). Statut ZHP uchwalony przez XXX Nadzwyczajny Zjazd ZHP w dniach 10 VI 1995 r. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 196.
- Rota Przyrzeczenia ZHR (1989). Statut ZHR uchwalony przez I Walny Zjazd ZHR, 1-2 IV 1989 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 31.
- Rota Przyrzeczenia ZHR (1990). Statut ZHR (1990). Uchwalony przez II Zjazd ZHR w dniach 30 XI–1 XII 1990 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 33.
- Rota Przyrzeczenia ZHR (1995). Statut ZHR uchwalony przez IV Zjazd ZHR w dniach 24-26 II 1995 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 57.
- Rozmowa z Pawłem Wieczorkiem, rzecznikiem prasowym I Zjazdu ZHR (1989). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 81-84.
- Rota Przyrzeczenia harcerskiego, uchwalona przez XXX Nadzwyczajny Zjazd ZHP w dniu 10 VI 1995 r., „Wiadomości Urzędowe ZHP”, nr 6, 1995 r., s. 6 (1995). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 312.
- Rubacha, K. (2008). Metodologia badań nad edukacją. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Rzeczowska, E. (2014). Bogu, Polsce, Bliźnim, Lublin: Werset.
- Sowiekiemu Zniewoleniu – NIE. Harcerska druga konspiracja (1944-1956). (2005). Warszawa: Wydawnictwo Ład.
- Stanowisko Rady Naczelnej w sprawie przestrzegania (2012). W: Marszałek, K. (2012). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 242-244.

- Stanowisko nr 1 w sprawie wychowania chrześcijańskiego w ZHR (2012). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom II Rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 2001-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 404-405.
- Stanowisko V Walnego Zjazdu ZHR w sprawie dyskusji nad kształtem Rzeczypospolitej (1997). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 593.
- Stanowisko XXIX Zjazdu ZHP w sprawie roli harcerstwa wobec zagrożeń współczesnej cywilizacji (1995). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 47.
- Stanowisko XXIX Zjazdu ZHP w sprawie: rozwoju duchowego (1995). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 51-52.
- Stanowisko XXXVI Zjazdu ZHP w sprawie wychowania duchowego w ZHP (2009). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 125.
- Stanowisko IX/XXVI Zjazdu ZHP w sprawie stosunków między ZHP a Kościołem (1989). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 26-27.
- Stanowisko XXXIV Zjazdu ZHP w sprawie Programu ZHP (2007). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 105.
- Statut ZHP (1989). Uchwalony przez IX/XXVI Zjazd ZHP ustalony i ogłoszony Zarządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 4 IV 1989. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 145-162.
- Statut ZHP (1990). Uchwalony przez XXVIII Zjazd ZHP w dniach 6-9 XII 1990 r. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 163-176.
- Statut ZHP (1993). Uchwalony przez XXIX Zjazd ZHP w dniach 9-12 XII 1993. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 176-194.
- Statut ZHP (1995). Uchwalony przez XXX Nadzwyczajny Zjazd ZHP w dniach 10 VI 1995 r. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 194-198.

- Statut ZHP (1997). Uchwalony przez XXXI Zjazd ZHP w dniach 4-7 XII 1997 r. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 198-218.
- Statut ZHP (2001). Uchwalony przez XXXII Zjazd ZHP w dniach 6-9 XII 2001 r. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 218-241.
- Statut ZHP (2005). Uchwalony przez XXXIII Zjazd ZHP w dniach 3 XII 2005 r. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 242-268.
- Statut ZHP (2009). Uchwalony przez XXXVI Zjazd ZHP w dniach 6 XII 2009 r. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 269-270.
- Statut ZHP (2012). Uchwalony przez XXXVII Zjazd ZHP w dniach 2-4 XII 2011 oraz 10 III 2012 r. W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 271-307.
- Statut ZHP (2017). Uchwalony przez XXXIX Zjazd ZHP w dniach 8-9 IV 2017 r. W: Marszałek, K. (2018). Wybór źródeł do dziejów ZHP i ZHR w latach 2017-2018. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 45-74.
- Statut ZHR (1989). Uchwalony przez I Walny Zjazd ZHR, 1-2 IV 1989 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 25-32.
- Statut ZHR (1990). Uchwalony przez II Zjazd ZHR w dniach 30 XI–1 XII 1990 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 32-41.
- Statut ZHR (1992). Uchwalony przez Nadzwyczajny Zjazd ZHR w dniu 3 X 1992 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 41-43.
- Statut ZHR (1995). Uchwalony przez IV Zjazd ZHR w dniach 24-26 II 1995 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 56-68.
- Statut ZHR (1999). Uchwalony przez VI Zjazd ZHR w dniu 17 X 1999 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 69-83.

- Statut ZHR (2001). Uchwalony przez VII Zjazd ZHR w dniu 24 XI 2001 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 84-85.
- Statut ZHR (2004). Uchwalony przez VIII Zjazd ZHR w dniu 27 III 2004 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 86-87.
- Statut ZHR (2006). Uchwalony przez IX Zjazd ZHR w dniu 23 IV 2006 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 88-110.
- Statut ZHR (2008). Uchwalony przez X Zjazd ZHR w dniu 12 IV 2008 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 111-128.
- Statut ZHR (2010). Uchwalony przez XI Zjazd ZHR w dniu 24 IV 2010 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 128-147.
- Statut ZHR (2012). Uchwalony przez XII Zjazd ZHR w dniu 21 IV 2012 r. oraz XIII Nadzwyczajny Zjazd ZHR w dniu 8 IX 2012 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 148-153.
- Statut ZHR (2014). Uchwalony przez XIV Zjazd ZHR w dniu 5 IV 2014 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 154-191.
- Statut ZHR (2016). Uchwalony przez XV Zjazd ZHR w dniu 2 IV 2016 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 191-197.
- Statut ZHR (2018). Uchwalony przez XVI Zjazd ZHR w dniu 15 IV 2018 r. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przyrzeczenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 203-206.
- Strzembosz, T. (1990). Sytuacja w harcerstwie polskim 1989-1990 i postawa ZHR-u (Sprawozdanie Przewodniczącego ZHR). W: Marszałek, K. (2017). Wybór

- źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 207-213.
- Sprawozdanie Naczelnictwa ZHR z działalności Związku w okresie kwiecień 1989-listopad 1990 (1990). W: Archiwum ZHR przy ulicy Litewskiej w Warszawie, 1. Zjazdy, II Zjazd ZHR, 30 listopada-2 grudnia 1990, s. 1. W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 200-207.
- Suchecka, J. (2017). Czuwaj! I na zdrowie: harcerz już nie musi być abstynentem. Będzie też przyrzeczenie bez Boga?, W: „Gazeta Wyborcza”, 2017, 17 kwietnia, <http://wyborcza.pl/7,75398,21647192,czuwaj-i-na-zdrowie-harcerz-juz-nie-musi-byc-abstynentem.html>, 20 IV 2017.
- Szczecina, D. Dariusz (2013). Supel nowym Przewodniczącym ZHP. Pierwszy wywiad, <https://naszemiasto.pl/dariusz-supel-nowym-przewodniczacy-zhp-pierwszy-wywiad/ar/c1-4512968>, 12 XI 2022.
- Śliwerski, B. (2012). Przyrzeczenie w drużynie harcerskiej, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Świdorski, J. (2005). Harcerze 1944-1956. Najmłodsi w Powstaniu Warszawskim, drugiej konspiracji i więzieniach bezpieki. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ŁośGraf.
- Tchorzewski, A. (1993). Wychowanie i jego właściwości. W: Tchorzewski, A. (red.), Wychowanie w kontekście teoretycznym, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP.
- Uchwała nr 1 XXXIX Zjazdu Nadzwyczajnego Związku Harcerstwa Polskiego z dnia 8 kwietnia 2017 r. w sprawie zmian w Statucie ZHP (2017). W: Marszałek, K. (2018). Wybór źródeł do dziejów ZHP i ZHR w latach 2017-2018. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 23.
- Uchwała nr 10 z dnia 10 grudnia 2017 r. w sprawie wychowania duchowego w Związku Harcerstwa Polskiego (2017). W: Marszałek, K. (2018). Wybór źródeł do dziejów ZHP i ZHR w latach 2017-2018. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 154-155.
- Uchwała nr 11 z dnia 10 grudnia 2017 r. w sprawie Harcerskiego Systemu Wychowawczego (2017). W: Marszałek, K. (2018). Wybór źródeł do dziejów ZHP i ZHR w latach 2017-2018. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 155-156.
- Uchwała nr 12 z dnia 10 grudnia 2017 r. w sprawie Strategii ZHP 2025 (2017). W: Marszałek, K. (2018). Wybór źródeł do dziejów ZHP i ZHR w latach 2017-2018. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 158-160.
- Uchwała nr 25/XXXV Rady Naczelnej ZHP z dnia 15 listopada 2008 r. w sprawie komentarza do Prawa Harcerskiego (2008). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 333-334.

- Uchwała Rady Naczelnej ZHP w sprawie opracowania „Harcerskie Ideały” (1997). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 65-70.
- Uchwała Rady Naczelnej nr 77/1 z 26 listopada 2005 r. (2005). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom III Statuty oraz komentarze, dokumenty, dotyczące Prawa i Przysiężenia Harcerskiego 1989-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 230-241.
- Uchwała Rady Naczelnej ZHR nr 106/4 w sprawie ustalenia misji ZHR (2011). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom II Rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 2001-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 394.
- Uchwała Rady Naczelnej ZHR w sprawie przyjęcia celów i kierunków programowo-wychowawczych ZHR na lata 2004-2006 (2005). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom II Rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 2001-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 157-158.
- Uchwała w sprawie celów i kierunków programowo-wychowawczych ZHR na okres 2005-2011 (2004). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom II Rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 2001-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 154-155.
- Uchwała w sprawie deklaracji założycielskiej ZHP, czerwiec (1995). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 552.
- Uchwała w sprawie Golgoty Wschodu i tożsamości ZHR (1999). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 630.
- Uchwała w sprawie pełnej ochrony życia ludzkiego (1993). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 413.
- Uchwała w sprawie przeciwdziałania zagrożeniom cywilizacyjnym (1999). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 626-627.
- Uchwała IX/XXVI Zjazdu ZHP w sprawie drogowskazów, kierunków harcerskiej służby, instruktorów, warunków realizacji programu (1989). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 18-25.

- Uchwała XXIX Zjazdu ZHP w sprawie rozwoju duchowego (1993). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 51.
- Uchwała XXX Nadzwyczajnego Zjazdu ZHP w sprawie zmian w Statucie ZHP, „Wiadomości Urzędowe” ZHP, nr 6, 1995 r., s. 3 (1995). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 194.
- Uchwała XXXI Zjazdu ZHP w sprawie celów i zamierzeń wychowawczych stowarzyszenia (1997). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 58-60.
- Uchwała XXXII Zjazdu ZHP w sprawie strategii rozwoju ZHP w latach 1999-2007 (2001). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 70-81.
- Uchwała XXXIII Zjazdu ZHP w sprawie strategii rozwoju ZHP do 2009 r. (2005). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 88-101.
- Uchwała XXXIII Zjazdu ZHP w sprawie Podstaw wychowawczych ZHP (2006). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 102.
- Uchwała XXXVII Nadzwyczajnego Zjazdu ZHP w sprawie przyjęcia i trybu wprowadzenia strategii rozwoju ZHP na lata 2012-2017 (2011). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 126-131.
- Uchwała XXXVI Zjazdu ZHP w sprawie zmian w Podstawach wychowawczych ZHP (2009). W: Marszałek, K. (2014). Wybór źródeł do dziejów ZHP, Tom III Odrodzenie, lata demokracji (1989-2014). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 108-122.
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie. Dz. U. z 2019 r. poz. 688, 1570, 2020, z 2020 r. poz. 284. <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20030960873/U/D20030873Lj.pdf>, 20 VI 2020.
- Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży. Dz.U. z 1993 r. nr 17, poz. 78, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19930170078>, 13 XII 2018.
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r., Prawo o stowarzyszeniach z późniejszymi zmianami. Dz. U. z 2017 r. poz. 210, z 2018 r. poz. 723. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19890200104/U/D19890104Lj.pdf>, 9 III 2019.

- Warchocka, U., Wróblewski, F., Wróbel M., Kołodziejczyk P. (2021). Wizerunek Związku Harcerstwa Polskiego wśród rodziców, Komunikat z badania nr 1/2021, <https://hib.zhp.pl/projekty-badawcze/lista-badan-hib/>, 12 XI 2022.
- Wierzbicki, M. (2014), Biogram: Profesora Tomasz Strzembosz (1930-2004). W: Biblioteka Cyfrowa, Patroni naszych ulic <https://przystanekhistoria.pl/pa2/biblioteka-cyfrowa/patroni-naszyc-ulic/67518,Profesor-Tomasz-Strzembosz-19302004.html>, 7 XI 2022.
- Wnioski Grupy wychowawczo-ideowej z uwzględnieniem wychowania religijnego w ZHR (2006). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom II Rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 2001-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 244.
- Wnuk, R. Poleszak, S. Jaczyńska, A. Śladecka, M. (red.). (2007). Atlas polskiego podziemia niepodległościowego (1944-1956). Warszawa-Lublin: Instytut Pamięci Narodowej.
- Wojtycza, J. (red.) (2006). Harcerski słownik biograficzny, Tom I. Warszawa: Muzeum Harcerstwa, Marron Edition.
- Wołoszyn, J. Konspiracja młodzieżowa na ziemiach polskich w latach 1944-1956. W: „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2011, nr 1, s. 47-66.
- Wskazania do refleksji wychowawczej instruktoerek i instruktorów oraz środowisk ZHR V Walnego Zjazdu ZHR (1997). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 591-592.
- Zabłocki, J. (1992). Kawalki pociętego sztandaru. Warszawa: Fundacja „Szarych Szeeregów”, Wydawnictwo ODiSS.
- Zaleski, W. (2005). Początki POH. W: „Baszta” wkładka, 2005, PK, nr 46, (15-21.11.2005), s. 3.
- Załącznik do uchwały nr 138/2018 Rady Ministrów (2018). Rządowy Program Wsparcia Rozwoju Organizacji Harcerskich i Skautowych na lata 2018-2030. <https://niw.gov.pl/nasze-programy/program-wsparcia-harcerstwa/dokumenty/>, 12 XI 2022.
- Załącznik nr 1 do uchwały Naczelnictwa ZHR nr 272/1 z 22 października 2013 r., w sprawie wprowadzenia Instrukcji Archiwalnej ZHR, skan udostępniony e-mailem przez ZHR.
- Zarys programu wychowawczego ZHR (1993). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 420-435.
- Zarys programu wychowawczego ZHR (1994). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 490-511.

- Zasady wychowania religijnego w ZHR (2009). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom II Rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 2001-2016. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 296-302.
- Zdyb, I. (2003). Prawo Harcerskie w drużynach „Nieprzetartego Szlaku”: (scenariusze zbiorów i obrzędu), Legnica: Dolnośląski Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli we Wrocławiu – Filia w Legnicy.
- Zjazd ZHP przyjął zmianę w statucie dopuszczającą alternatywne Przyrzeczenie Harcerskie, <https://zhp.pl/2022/zjazd-zhp-przyjal-zmiane-w-statucie-dopuszczajaca-alternatywne-przyrzeczenie-harcerskie>, 9 XI 2022.
- ZHR a religia, materiały z Rady Naczelnej, 10 czerwca (1989). W: Marszałek, K. (2017). Wybór źródeł do dziejów ZHR, Tom I Utworzenie i rozwój Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej 1989-1999. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 94-95.

Spis schematów i tabel

Spis schematów

Schemat nr 1. Elementy obrazu młodzieży na tle sytuacji społecznej kraju w ZHP i ZHR w 1993 r.	20
Schemat nr 2. Obszary aktywności pracy wychowawczej ZHP i ZHR	30

Spis tabel

Tabela nr 1. Elementy programu oddziaływań wychowawczych	22
Tabela nr 2. Cele działalności ZHP według treści statutów w latach 1989-2019	31
Tabela nr 3. Cele działalności ZHR według treści statutów w latach 1989-2019	34
Tabela nr 4. Przyporządkowanie celów działalności ZHP i ZHR według treści statutów w latach 1989-2019 do obszarów	35
Tabela nr 5. Dążenia w pracy programowej w dokumentach ZHP i ZHR w latach 1999-2025	37
Tabela nr 6. Postawy, które chcą kształtować ZHP i ZHR	39
Tabela nr 7. Porównanie treści dotyczących postawy pomocy i służenia innym w ZHP i ZHR	41
Tabela nr 8. Charakter ZHP według treści statutów w latach 1989-2019	43
Tabela nr 9. Charakter ZHR według treści statutów w latach 1989-2019	46
Tabela nr 10. Wartości według treści statutów w latach 1989-2019	48
Tabela nr 11. Treść Obietnicy Zucha w ZHP i ZHR, w latach 1989-2019	49
Tabela nr 12. Elementy i treść Obietnicy Zucha	50
Tabela nr 13. Treść Prawa Zucha w ZHP i ZHR, w latach 1989-2019	50
Tabela nr 14. Treść i dookreślenia Przyrzeczenia w myśl zapisów statutów ZHP i ZHR, w latach 1989-2019	51
Tabela nr 15. Elementy Przyrzeczenia Harcerskiego w ZHP i ZHR, w latach 1989-2018	54
Tabela nr 16. Treść i dookreślenia prawa w myśl zapisów statutów ZHP i ZHR, w latach 1989-2019	56
Tabela nr 17. Stałe i zmienne wartości w tekstach Prawa Harcerskiego ZHP i ZHR w latach 1989-2019	57
Tabela nr 18. Punkty Prawa Harcerskiego i zawarte w nich wartości i sfery rozwoju	58

Tabela nr 19. Stałe i zmienne wartości w tekstach Prawa Harcerskiego ZHP i ZHR, w latach 1989-2019	64
Tabela nr 20. Zestawienie stałych i zmiennych wartości w tekstach kodeksów moralnych ZHP i ZHR	65
Tabela nr 21. Porównanie naczelných celów ZHP i ZHR, w latach 1989-2019	67
Tabela nr 22. Stałe i wspólne treści dotyczące charakteru działalności ZHP i ZHR	69
Tabela nr 23. Stałe i wspólne treści dotyczące celów działań ZHP i ZHR	70
Tabela nr 24. Stałe i wspólne treści dotyczące wartości ZHP i ZHR	72
Tabela nr 25. Stałe i wspólne treści dotyczące wychowania, wychowawcy, adresatów oddziaływania ZHP i ZHR	75
Tabela nr 26. Stałe i wspólne treści naczelných i ogólných celów wychowania ZHP i ZHR	75

Wykaz skrótów

CBOS Centrum Badania Opinii Społecznej

GUS Główny Urząd Statystyczny

KIHAM Krąg Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego

POH Polska Organizacja Harcerska

ZHP Związek Harcerstwa Polskiego

ZHR Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej

Aneks

Załącznik nr 1. Opis przeprowadzonych kwerend

Analizie poddałam materiały źródłowe zgromadzone podczas kwerend przeprowadzonych w latach 2005-2020 w zasobach Archiwum Akt Nowych w Warszawie; Bibliotece i Archiwum Muzeum Harcerstwa w Warszawie; Archiwum ZHR w Warszawie; na stronach internetowych ZHP i ZHR; portalu społecznościowym Facebook; w przekazach telewizji internetowych ze zjazdów ZHP i ZHR; w serwisie YouTube z transmisjami z obrad zjazdów ZHP i ZHR oraz we wcześniejszych publikacjach zwartych zawierających źródła. Wykorzystałam również materiały z własnych zbiorów. Materiały pochodzą z następujących usytuowań:

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Przeprowadziłam tu kwerendy w dwóch zespołach zawierających akta dotyczące ZHR: w Zespole 2302, Archiwum Komisji Historycznej Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej, lata 1920-2003 oraz Zespole 2189, Akta Tomasza Strzembosza, lata 1956-2002. Wspomniany Zespół 2302 w czasie przeprowadzania kwerend był w trakcie opracowania. Poszukiwania przeprowadziłam we wszystkich teczkach o numerach roboczych przed skatalogowaniem. Zespół obejmował 293 teczki, w których znajdowały się materiały dotyczące:

- działalności ZHP w latach 1911-1939, zwłaszcza Organizacji Harcererek (m.in. sprawozdania, fotografie, życiorysy, kroniki, książki pracy, pamiętniki, wycinki z gazet, dyplomy, rozkazy);
- drugiej wojny światowej (m.in. sprawozdania, fotografie, listy, życiorysy, relacje, wycinki z gazet);

- działalności organizacji harcerskich w latach 1945-2003 (m.in. sprawozdania, fotografie, życiorysy, listy, relacje, materiały wydawnicze, kopie odczytów, wiersze, dokumenty osobiste);
- działalności harcerek i instruktorek „Wędrowniczek ku zachodzącemu słońcu” (m.in. fotografie, życiorysy, listy, relacje, materiały wydawnicze, kopie odczytów, wiersze, dokumenty osobiste, nekrologi, mowy pożegnalne).

Zespół 2189, Akta Tomasza Strzembosza, lata 1956-2002 zawierał ogółem 683 jednostek archiwalnych.

Kwerendzie podałam:

- 203, referaty Tomasza Strzembosza, m.in. o harcerstwie, lata 2000-2002;
- 207, korespondencję Tomasza Strzembosza z Marianem Krzaklewskim w sprawie nawiązania współpracy z Fundacją Instytutu Solidarni, „Biuletyn Informacyjny ZHR”, nr 3/96, referat Tomasza Strzembosza pt. Organizacje konspiracyjne młodzieży w okupowanej Polsce wobec etyki chrześcijańskiej 1939-1945, notatki, Sprawozdanie z prac Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego, lata 1995-1999;
- 382, korespondencję wychodzącą i przychodzącą dotyczącą spraw Harcerstwa Polskiego, lata 1990-1991;
- 557, korespondencję przychodzącą i wychodzącą dotyczącą spraw Harcerstwa, lata 1973-1988;
- 563, korespondencję dotyczącą spraw Harcerstwa z lat 2000-2001, lata 2000-2001;
- 570, referaty Tomasza Strzembosza: Etos Szarych Szeregów, Wychowanie harcerskie w epoce nienawiści, Getto Warszawskie. Siedem smutnych refleksji, Dwa pokolenia, Kilka refleksji o Armii Krajowej;
- 665, materiały dotyczące Harcerstwa-ZHP (ankiety, relacje, wspomnienia, korespondencja); opracowania: H. Gąszewski – Ziemie Odzyskane; J. Bauer, Związek Harcerstwa Polskiego na Ziemi Łęckiej w latach 1945-1949; W. Handke, Polegaj jak na Zawiszy... Dzieje Organizacji AK „Zawisza” w Krobi w latach 1947-1950, Leszno 1997; S. Grzelak, Historia Harcerstwa Krobskiego 1913-1993; Dotyczące 85. Rocznicy Utworzenia II Drużyny Skautów – 2. Poznańskiej Drużyny Harcerskiej im. Kazimierza Wielkiego; lata 1987-2000;
- 666, materiały dotyczące Harcerstwa-ZHP (ankiety, relacje, wspomnienia, korespondencja); opracowania: M. Żychowska, 10 Tarnowska Drużyna Harcerek im. ks. St. Konarskiego (11 fotografii); Wspo-

- mnienia Pomarańczowa Dwójka to my... Historia 2. Warszawskiej Żeńskiej Drużyny Harcerskiej im. T. Kościuszki przy gimnazjum i liceum im. Klementyny z Tańskich Hoffmanowej; Z. z Radziwiłłów Skórzyńska, Świadeństwo czasu minionego. Wspomnienia z dzieciństwa i fragmenty wojennych losów rodziny Radziwiłłów z Sichowa, Warszawa 1994; lata 1999-2000;
- 667, materiały dotyczące Harcerstwa-ZHP (ankiety, relacje, wspomnienia, korespondencja); opracowanie: S.M. Chmielewski, Obraz Błonicki Koronowany; lata 1972, 1989-2003;
 - 668, materiały dotyczące Harcerstwa-ZHP (ankiety, relacje, wspomnienia, korespondencja); opracowania: J. Umiński, Konspiracyjna działalność harcerstwa po 1944; T. Łaskiewicz (oprac.), Na drogach życia, Wrocław 2001; Pierwsza Lwowska 1911-1996; KGB kontra ZHP; T. Gawęł, Choć biedy dwie, Kraków 1985; T. Gawęł, Od drużynowego do hufcowego: 1956-1967, Kraków 1987; lata 1975-2002;
 - 678, materiały na temat Wileńskiej Drużyny Harcerskiej „Czarna Trzynastka”; materiały dotyczące represji wobec harcerzy; artykuł T. Strzembosza, Niezależny ruch harcerski na przełomie 1980 i 1981 roku; lata 1999-2002;
 - 679, materiały dotyczące Harcerskiej Organizacji Podziemnej „ISKRA”; lata 2000;
 - 680, materiały warsztatowe dotyczące Harcerstwa (korespondencja, wycinki prasowe); artykuł: K. Persak, Harcerstwo w oczach UB; J. Umiński (oprac.), Stawialiśmy opór... Dwanaście lat (1940-1951) zbrojnej harcerskiej konspiracji niepodległościowej Drużyny Sz. Sz. im. Jeremiego Wiśniowieckiego, Mielec 1997; W. Handke, Polegaj jak na Zawiszy... Dzieje organizacji AK „Zawisza” w Krobi w latach 1947-1950, Leszno 1997; fotografie przedstawiające ZHP „Orlęta” (4 sztuki); Relacja na temat ruchu harcerskiego w Krobi powiat Gostyński w Wielkopolsce w latach 1945-1950 (3 fotografie); R. Jakubowski, Lista Harcerów i Harcerzy straconych w więzieniach Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego oraz przy próbie aresztowania w latach 1944-1956; T. Łaskiewicz (oprac.), Na drogach życia, Wrocław 2001; lata 1997-2003;
 - 739, Harcerstwo. Prasa: „HP. Biuletyn Stowarzyszenia Harcerstwa Polskiego Hufców Polskich” 1998, nr 5; 2000, nr 11, 12; 2001, nr 15, 16, 17; 2002, nr 18; „Harcerstwo. Materiały do chronologii historii i tradycji ZHP” – II/83, 1, 2, 3, 5-10/83; „Biuletyn Informacyjny” 2000, nr 6, 9, 12; „Spojrzenia. Gazeta Zjazdowa” nr 1, 2; „Obserwa-

- tor” 1997, nr 1; „Kierunkowskazy. Pismo instruktorek i instruktorów ZHR” 1994, nr 4; „HaSz. Harcerskie Szczyty” 1993, nr 6; „Czuwamy. Biuletyn Informacyjny” 1988, nr 4; „Harcerska Kuźnia” 1981, nr 5/28; „Rzodkiewka” (dodatek do „Drogowskazów”) 1993, nr 5; „Drogowskazy” 1993, nr 12; „Nazukos. Wiadomości supraskie” 1999, nr 21; „Gniazdo” 1995, nr 1; „Instruktor Mokotowa” 1994, nr 29, 1 sierpnia; lata 1981-2002;
- 740, Harcerstwo. Prasa: „Orzeł Biały” 2002, nr 9, 10; „Harcerskie Luzaki”, nr 3; „Ognisko Harcerskie” 1980, nr 4; „Harcerstwo” 1967, nr 23; „Na Przełaj” 1981, nr 31; „Biuletyn Informacyjny Naczelnicstwa” 1996, nr 5/96; „Warszawskie Szare Szeregi” 1996, nr 1/96-4/96; „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1999, nr 7; lata 1967-2002;
- 741, Harcerstwo. Opracowania: Mazowsze 63; J. Krężel, W. Gazda (red. oprac.), Wzrastanie Ojczyzną, Mielec – Kraków 1979; B. Leonhard, Wybór i tożsamość. Organizacje harcerskie i światowe związki skautingu w ostatnim dziesięcioleciu, Kraków 2002; J. Pawłowski (oprac.), Nasze dwudziestolecie. Kronika jubileuszowa 18 Gdańskiej Drużyny Harcerzy im. Załogi ORP „Orzeł”, Gdańsk 1977; O. Małkowska, ...daj w niebo rwać się skrzydłami orlemi..., cz. 1, Poezje (wiersze i pieśni), Łódź 1988; W. Szczygieł, Jak prowadzić zastęp harcerski, Warszawa 1995; M. Haykowski, ZHP w pierwszych latach Polski Ludowej, Gdańsk 1986; Z. Śniegowski (red.), Informator harcerski. Na rok 1947, Kraków 1947; S. Rudnicki, Coś wam powiem; J. Krukowski (red.), Na Tropie. W XLV rocznicę ruchu harcerskiego, Starachowice 1960; J. Sosnowski, Służba harcerska, Warszawa 1946; S. Gawkowski, Szkice polowe harcerza, Warszawa 1947; lata 1946-2002;
- 742, Harcerstwo. Opracowania: A. Glass, Klucz do serc młodzieży. (Harcerski drogowskaz życia), Kraków 1982; ks. W. Jacewicz, Naczelne hasła moralne skautingu, Kraków 1992; B. Leonhard (red.), Szczep Dąbie w dwudziestolecie 1957-1977, Kraków 1977; T. Jaros, Wojenna służba harcerstwa pruszkowskiego w latach 1939-1945, Pruszków 1988; B. Piechowiak, 5. Harcerska Drużyna Żeglarska im. Króla Władysława IV w Wągrowcu, Warszawa 1983; W. Hausner, O Prawie Harcerskim przy ognisku, Kraków 1993; M. Sklepik, Operacja 1001 – Flombork. Wspomnienia honorowego obywatela miasta Mikołaja Kopernika, uczestnika operacji w latach 1967-1973, Poznań 1977; J. Osiecki, Koło starszo-harcerskie im. Krzysztofa Żegockiego w Kościanie, Poznań 1977; M. Żychowska, Harcerstwo mościckie 1934-1939, Tarnów 1990; M. Żychowska, Harcerstwo tuchowskie 1913-

- 1939, Tarnów 1990; W. Błażejowski, Postaci z dziejów. 35 biogramów działaczy i instruktorów harcerskich, Warszawa 1984; Historia harcerstwa, t. 1, Lata 1910-1921, Londyn 1975; lata 1975-1993;
- 744, Harcerstwo. Dzienniczek uczestnika zlotu harcerstwa polskiego, Wrocław 1997; Jubileuszowy zlot harcerstwa w Spale w 1935 r.; Materiały zjazdowe. Zjazd programowy, Poznań 2003 r.; Informatory o wystawach: Harcerstwo Kielecczyny 1912-1982; Materiały do dziejów harcerstwa polskiego w zbiorach czasopism i dokumentów życia społecznego WBP w Kielcach 1985; Wystawa ekslibrisów harcerskich z okazji siedemdziesięciolecia Harcerstwa Tarnów 1980 r.; ZHR – Program – Rozwój z 2003 r.; Program – Prób na stopnie harcerskie; Zarys programu wychowawczego Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej; Projekt Deklaracji ideowo-programowej ZHR; Materiały z Jubileuszowego zlotu ZHR – Lednica 1999 r.; lata 1935, 1980-2003;
 - 746, Harcerstwo. Opracowanie A.F. Baran, Harcerska alternatywa. ZHR w latach 1989-1990, Warszawa 2000; rok 1999;
 - 758, Harcerstwo. Prasa: „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1995, nr 1; 1996, nr 3/4; 1997, nr 5; 1998, nr 6; 1999, nr 7; 2000, nr 7; lata 1995-2000;
 - 759, Harcerstwo. Opracowania: A. Zagórski, Materiały do bibliografii zrzeszenia WiN, Wrocław 1994; W. Hausner, Związek Harcerstwa Polskiego poza granicami kraju a ruch harcerski w Polsce w latach 1980-1994; A. Borkiewicz-Celińska, Archiwum Batalionu Zośka; Pro memoria – Aleksander Kamiński, Konrad Olchowicz; A. Winiarz, Szkolne obchody setnej i dwusetnej rocznicy odsieczy wiedeńskiej; A.F. Baran, R. Wiraszka, O ZHR w prasie. (1989-1996), Warszawa 1998; Regulamin Główny Związku Harcerstwa Polskiego działającego poza granicami Kraju, Londyn 1989; Broszura na temat III Narodowego Zlotu Harcerzy, Warszawa 2004; Varia: wycinki prasowe, ulotki, fragmenty opracowań; lata 1981-2004;
 - 764, korespondencja dotycząca bieżących spraw ZHR; materiały dotyczące spraw ZHR (protest przeciwko prawu aborcyjnemu, pielgrzymka do Rzymu, wycinki prasowe); materiały organizacyjne ZHR (m.in. Statut ZHR, Spis ZHR na rok 1991, Statut Fundacji Archiwum i Muzeum AK im. gen. Stefana Roweckiego Grota, projekt utworzenia Muzeum Harcerstwa w Warszawie, korespondencja); lata 1981-1998;
 - 765, Harcerstwo. Prasa. A. Kamiński, O Harcerstwie (teksty zapomniane 1956-1978); „Informator Archiwalny” 1999, nr 2, 3; „Mały

- Gość Niedzielny” 1983, nr 6; „Drużyna” 1990, nr 11/99; Opracowania: Tomasz Strzembosz, Parasol; Adam Winiarz, Działalność Polskiego Komitetu Opiekuńczego w Harbinie, Lublin 1985; Olgierd Fietkiewicz, Kilka elementów tła; Michał Haykowski, Zofia Zakrzewska, Harcerstwo w latach 1944-1950; Andrzej Glass, Służyć Bogu i Bliźnim; Bolesław Leonhard, Rapsod o Rudym i Rafale, Kraków 1994; Grzegorz Nowik, Okręg Szarych Szeregów Warszawa-Praha (konspekt monografii); Jarosław Rudniański, O działaniu antropotechnicznym. Z zagadnień społeczeństwa irracjonalnego; Tomasz Strzembosz, Harcerstwo Polskie w latach 1944-1989; Splątane dzieje Związku Harcerstwa Polskiego; referat Zbigniewa Zahorskiego, Pogotowie Harcerki i Harcerzy i ich udział w wojnie obronnej we wrześniu 1939 roku; lata 1983-2003;
- 766, Harcerstwo. Projekt, Bibliografia harcerska opracowana na podstawie wydawnictw książkowych lub czasopism miesięcznych i kwartalnych; Projekt – Zarys programu wychowawczego ZHR; korespondencja T. Strzembosza; „Orlim lotem” 1998, nr 30; Śpiewnik; Jednodniówka z I Zjazdu Seniorów ZHP z okazji 75-lecia harcerstwa; katalog z wystawy filatelistycznej „Harcerz służy Bogu i Polsce” oraz katalog z wystawy „Polesie. Historia, kultura, sztuka, folklor, harcerstwo, 1918-1939”; varia; lata 1986-2003;
 - 906, materiały dotyczące ZHR nadesłane z Londynu; wycinek prasowy na temat zbrodni na Ukrainie w Powłokomie; lata 1991, 1998;
 - 920, materiały dotyczące idei harcerstwo – państwo; lata 1999-2000;
 - 922, korespondencja przychodząca i wychodząca Tomasza Strzembosza dotycząca spraw harcerskich; lata 1991-1997;
 - 923, materiały dotyczące II Walnego Zjazdu ZHR w dniach 30 listopada – 2 grudzień 1990 r.; lata 1990-1993;
 - 924, materiały dotyczące Rady Naczelnej ZHR, lata 1991-1992;
 - 925, materiały programowe ZHR; lata 1976-1994;
 - 926, materiały warsztatowe o ZHR (korespondencja, sprawozdania, druki, protokoły); lata 1990-2002;
 - 927, korespondencja Tomasza Strzembosza z przedstawicielami ZHP; lata 1991-1992;
 - 936, materiały na temat Rady Przyjaciół ZHR; rok 1990;
 - 937, materiały na temat Rady Programowej ZHR; rok 1990;
 - 938, materiały na temat Rady Naczelnej ZHR; rok 1990;
 - 939, materiały dotyczące kontaktów ZHP z różnymi organizacjami w kraju; lata 1989-1990.

Archiwum ZHR.

Dokonałam kwerendy całości dokumentów umieszczonych w kategoriach¹: 1. Zjazdy, 2. Władze Naczelne; 9. Ruch, 10. Inne. Zawierały one dokumenty, ułożone chronologicznie.

1. Zjazdy:

I Zjazd Walny ZHR, 1-2 kwietnia 1989 r., Sopot; II Zjazd ZHR, 30 listopada – 2 grudnia 1990 r., Wrocław; Nadzwyczajny Zjazd ZHR Zjednoczeniowy, 3 października 1992 r., Warszawa; III Zjazd ZHR, 26-28 lutego 1993 r., Warszawa; IV Zjazd ZHR, 24-26 lutego 1995 r., Warszawa; V Zjazd ZHR, 1997 r., Otwock; VI Zjazd ZHR, 15-17 października 1999 r., Warszawa; VII Zjazd ZHR, 23-25 listopada 2001 r., Warszawa; Zjazd Programowy ZHR, 2003 r., Poznań; VIII Zjazd ZHR, 26-28 marca 2004 r., Gdynia; IX Zjazd ZHR, 21-23 kwietnia 2006 r., Warszawa; X Zjazd ZHR, 11-13 kwietnia 2008 r., Warszawa; XI Zjazd ZHR, 23-25 kwietnia 2010 r., Warszawa; XII Zjazd ZHR, 20-22 kwietnia 2012 r., Warszawa; XIII Zjazd ZHR (Nadzwyczajny), 8 września 2012 r., Częstochowa.

2. Władze Naczelne:

2.1.7. Biuletyny Naczelnictwa. W zbiorze znajdują się następujące numery z lat: 1989 – 1, 2, 316; 1990 – 4, 5, 6, 7, 8, 9, specjalny, 10, 11, 12, 13; 1991 – 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 25; 1992 – 27, 39, 30, 1 grudnia; 1993 – brak numerów; 1994 – 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 1217; 1995 – 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 918; 1996 – 1, 2, 3, 4, 5, 6-7-8, 9, 10, 1119; 1997 – 1, 2-3, 4, 5-6, 7-8, 9-10, 11-1220; 1998 – 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10, 11-12; 1999 – 9, 11, 12; 2000 – 1, 10; 2003 – 1, 2, 3, 4.

9. Ruch:

9.1. Geneza ZHR; 9.1.1. KIHAM; 9.1.2. Środowiska; 9.2. ZHP r. z. 1918 (rozkazy naczelnika, rozkazy kom. Chorągwi małopolskiej, Wiadomości Urzędowe); 9.3. Polska Organizacja Harcerska (POH).

10. Inne:

10.2. Federacja Harcerstwa Polskiego.

Kwerendę przeprowadziłam również w **Bibliotece i Archiwum Muzeum Harcerstwa w Warszawie**, przeszukując dostępne na miejscu:

¹ Materiały w tym archiwum zostały posegregowane według określonego schematu – tematycznie i chronologicznie. Wyróżniono w nim następujące kategorie: 1. Zjazdy; 2. Władze Naczelne; 3. Główna Kwatera Harcerzy; 4. Główna Kwatera Harcerzy; 5. Okręgi; 6. Spisy; 7. Akcje letnie i zimowe; 8. Wydawnictwa; 9. Ruch; 10. Inne; 11. Archiwum Dokumentacji Mechanicznej (Załącznik nr 1 do uchwały Naczelnictwa ZHR nr 272/1).

Statuty ZHP, dokumentację Zjazdów ZHP, „Wiadomości Urzędowe” ZHP; czasopisma: „Czuwaj”, „Na Tropie”, „Propozycje”; oraz publikacje zwarte udostępnione na zasadzie wolnego dostępu, dotyczące ogólnych i naczelnym celów wychowania harcerskiego.

Sięgnęłam także po zasoby internetowe. Na stronie internetowej ZHP Dokumenty Wewnętrzne przeszukałam następujące foldery: Statut, decyzje zjazdowe; Strategia; Podstawy wychowawcze; Rozkazy Naczelnika; Wiadomości Urzędowe; Instrukcje i zasady organizacyjne; Praca z kadrą; Archiwum. Na stronach internetowych zjazdów ZHP oraz przekazów telewizji internetowej z tychże poszukiwałam informacji dotyczących zjazdów ZHP. Na stronie internetowej ZHR kwerendzie poddałam zakładki: biuletyn numery od 97 do 32121; w latach 2013-2015 numery od 299 do 321 biuletynu były zatytułowane „Biuletyn Informacyjny Naczelnictwa”, w latach 2006-2013 numery od 97 do 321 zatytułowano „Komunikat Biura Naczelnictwa”; dokumenty pod zakładki: Statut; Komentarz do Przyrzeczenia i Prawa; Regulaminy i Instrukcje; Rozkazy Przewodniczącej; Uchwały Naczelnictwa; Uchwały Rady Naczelnej. Przeprowadziłam również kwerendy na portalu społecznościowym Facebook (fanpage’ę ZHP i ZHR, portale członków organizacji, witryny społeczno-kulturowe, strony wydarzeń) i serwisie YouTube z transmisjami z obrad zjazdów ZHP i ZHR.

W oparciu o te kwerendy utworzyłam zbiory danych, które porządkowałam według następujących kategorii: materiały zjazdów odnoszące się do ideologii; statuty stowarzyszeń i dokumenty ich dotyczące; harcerskie kodeksy postępowania moralnego, ich komentarze i inne pisma z nimi związane; dokumenty z dyskusji o ruchu harcerskim; stanowiska władz państwowych, kościelnych, organizacji w sprawie organizacji harcerskich. Zebrane materiały opublikowałam jako wybory źródeł (Marszałek, 2014c, 2017 b,c,d,e), aby mogły stanowić podstawę weryfikacji niniejszego opracowania (Loew, Kizik (red.), 1986, s. 26).

Załącznik nr 2. Chronologiczny wykaz zjazdów ZHP i ZHR w latach 1989-2019

2.1. Chronologiczny wykaz zjazdów ZHP w latach 1989-2019

LP.	Numeracja nadana przez ZHP	Nazwa Zjazdu	Data	Miejsce obrad
1.	IX/XXVI	Zjazd ZHP	28-31 III 1989	Warszawa
2.	XXVII	Nadzwyczajny Zjazd ZHP	22 IX 1990	Chorzów
3.	XXVIII	Zjazd ZHP	6-9 XII 1990	Bydgoszcz
4.	XXIX	Zjazd ZHP	9-12 XII 1993	Warszawa
5.	XXX	Nadzwyczajny Zjazd ZHP	10 VI 1995	Poznań
6.	XXXI	Zjazd ZHP	4-7 XII 1997	Zegrze
7.	XXXII	Zjazd ZHP	6-9 XII 2001	Warszawa
8.	XXXIII	Zjazd ZHP	1-4 XII 2005	Warszawa
9.	XXXIV	Nadzwyczajny Zjazd ZHP	1-3 VII 2007	Załęcze Wielkie
10.	XXXV	Nadzwyczajny Zjazd ZHP	9 IX 2007	Bydgoszcz
11.	XXXVI	Zjazd ZHP	5-6 XII 2009	Warszawa
12.	XXXVII	Nadzwyczajny Zjazd ZHP	2-4 XII 2011 oraz 10 III 2012	Warszawa
13.	XXXVIII	Zjazd ZHP	5-6 XII 2013	Warszawa
14.	XXXIX	Nadzwyczajny Zjazd ZHP	8-9 IV 2017	Warszawa
15.	XL	Zjazd ZHP	9-10 XII 2017	Warszawa
16.	XLI	Nadzwyczajny Zjazd ZHP	26-27 X 2019	Warszawa

Źródło: opracowanie własne

2.2. Chronologiczny wykaz zjazdów ZHR w latach 1989-2019

LP.	Numeracja nadana przez ZHR	Nazwa Zjazdu	Data	Miejsce obrad
1.	I	Zjazd Walny ZHR	1-2 IV 1989	Sopot
2.	II	Zjazd ZHR	30 XI – 2 XII 1990	Wrocław
3.	brak	Nadzwyczajny Zjazd ZHR	3 X 1992	Warszawa
4.	III	Zjazd ZHR	26-28 II 1993	Warszawa
5.	IV	Zjazd ZHR	24-26 II 1995	Warszawa
6.	V	Zjazd ZHR	2-3 III 1997	Otwock
7.	VI	Zjazd ZHR	15-17 X 1999	Warszawa
8.	VII	Zjazd ZHR	23-25 XI 2001	Warszawa
9.	brak	Zjazd Programowy ZHR	28-30 XI 2003	Poznań
10.	VIII	Zjazd ZHR	26-28 III 2004	Gdynia
11.	IX	Zjazd ZHR	21-23 IV 2006	Warszawa
12.	X	Zjazd ZHR	11-13 IV 2008	Warszawa

13.	XI	Zjazd ZHR	23-25 IV 2010	Warszawa
14.	XII	Zjazd ZHR	20-22 IV 2012	Warszawa
15.	XIII	Nadzwyczajny Zjazd	8 IX 2012	Częstochowa
16.	XIV	Zjazd ZHR	4-6 IV 2014	Gdańsk
17.	XV	Zjazd ZHR	1-3 IV 2016	Warszawa
18.	XVI	Zjazd ZHR	13-15 IV 2018	Warszawa

Źródło: opracowanie własne

Załącznik nr 3. Chronologiczny wykaz zmian w statutach ZHP i ZHR w latach 1989-2019

3.1. Chronologiczny wykaz zmian w statutach ZHP, w latach 1989-2019

Lp.	Przez kogo uchwalony/zmieniony	Data
1.	Zarządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych	4 IV 1989 r.
2.	XXVIII Zjazd ZHP w dniach	6-9 XII 1990 r.
3.	XXIX Zjazd ZHP	9-12 XII 1993 r.
4.	XXX Nadzwyczajny Zjazd ZHP	10 VI 1995 r.
5.	XXXI Zjazd ZHP	4-7 XII 1997 r.
6.	XXXII Zjazd ZHP	6-9 XII 2001 r.
7.	XXXIII Zjazd ZHP	3 XII 2005 r.
8.	XXXVI Nadzwyczajny Zjazd ZHP	2-4 XII 2011 r. oraz 10 III 2012 r.
9.	XXXIX Zjazd Nadzwyczajny ZHP	8-9 IV 2017 r.

Źródło: opracowanie własne

3.2. Chronologiczny wykaz zmian w statucie ZHR, w latach 1989-2019

Lp.	Przez kogo uchwalony/zmieniony przez	Data
1.	I Walny Zjazd	1-2 IV 1989 r.
2.	II Walny Zjazd	30 XI – 1 XII 1990 r.
3.	Nadzwyczajny Walny Zjazd	3 X 1992 r.
4.	IV Walny Zjazd	24-26 II 1995 r.
5.	VI Walny Zjazd	17 X 1999 r.
6.	VII Zjazd ZHR	24 XI 2001 r.
7.	VIII Zjazd ZHR	27 III 2004 r.
8.	IX Zjazd ZHR	23 IV 2006 r.
9.	X Zjazd ZHR	12 IV 2008 r.
10.	XI Zjazd ZHR	24 IV 2010 r.
11.	XII Zjazd ZHR	21 IV 2012 r.
12.	Nadzwyczajny Zjazd	8 IX 2012 r.
13.	XIV Zjazd ZHR	5 IV 2014 r.
14.	XV Zjazd ZHR	2 IV 2016 r.
15.	XVI Zjazd ZHR	15 IV 2018 r.

Źródło: opracowanie własne